

SARAJEVO METROPOLA MODEL RAZVOJA

VLASTA-JELENA ŽULJIĆ
NIHAD H. ČENGIĆ
JASENKA ČAKARIĆ

Ovo je pregled. Ukupan broj prikazanih stranica biti će ograničen.

SARAJEVO METROPOLA MODEL RAZVOJA

*Vlasta-Jelena Žuljić
Nihad H. Čengić
Jasenka Čakarić*

Univerzitet u Sarajevu
Arhitektonski fakultet Sarajevo
AAU
Acta Architectonica et Urbanistica
Sarajevo, 2015.

Izdavač: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Edicija: Acta Architectonica et Urbanistica

AAU

Patriotske lige 30, 71 000 Sarajevo
www.af.unsa.ba

Za izdavača: V. prof. mr. Mevludin Zečević, dekan

© Vlasta-Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić

Recenzenti: prof. dr. Muhamed Hamidović, dipl. ing. arh.
prof. dr. Fadila Kiso, dipl. ing. saob.

Dizajn: Dado M. Banovšek

Lektor: Srđan Arkoš

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

711.432(497.6 Sarajevo)

ŽULJIĆ, Vlasta-Jelena
Sarajevo metropola : model razvoja [Elektronski
izvor] / Vlasta-Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić,
Jasenka Čakarić. - Elektronski tekstualni podaci.
- Sarajevo : Arhitektonski fakultet, 2015. - 1
elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slike ;
12 cm. - (Acta Architectonica et Urbanistica)

Način dostupa (URL):
<http://af.unsa.ba/pdf/publikacije/ZuljicCengicCakaric-SARAJEVOMETROPOLA.pdf>

ISBN 978-9958-691-36-2
1. Čengić, Nihad 2. Čakarić, Jasenka

COBISS.BH-ID 22527750

SADRŽAJ

<i>Popis slika i tabela</i>	v
<i>Predgovor</i>	ix

PRVI DIO: SARAJEVO METROPOLA

1 Uvod	3
Teorijski okvir – pristup koncepciji i pojmovi	6
Povijesni kontekst prostorne geneze Sarajeva	25
2 Urbani sustav sarajevske regije	35
Prirodni resursi	36
Stvoreni resursi	37
Plan kao determinanta prostorne organizacije Sarajeva	42
3 Teritorij metropole u nastajanju	63
Određenje sarajevske makroregije	63
Promjene u centru sarajevske makroregije	68
Planski period – Sarajevo metropola u XXI stoljeću	74

DRUGI DIO: MODEL NASEOBINSKOG SUSTAVA SARAJEVA METROPOLE

4 Model razvoja metropolitanskog područja Sarajeva	83
Polazišni razvojni nivoi funkcija centraliteta – kriteriji i parametri	83
Definiranje metropolitanskog područja Sarajeva	85
Model naseobinskog sustava metropolitanskog područja	88
5 Model razvoja uže metropolitanske zone Sarajeva	95
Uža metropolitanska zona Sarajeva	95
Geneza urbanizacije uže metropolitanske zone Sarajeva	96
Koncept Modela razvoja uže metropolitanske zone Sarajeva	100

TREĆI DIO: NOVI CENTRALITET

6 Opća teorija centra i centraliteta	115
Centar i centralitet grada	116
Funkcije centraliteta	119
Planiranje centara i funkcija centraliteta	122
7 Jezgra Sarajeva metropole za XXI stoljeće	129
Geneza sustava centara jezgre metropole	131
Stanje i tendencije razvoja funkcija centraliteta	136
Budući sustav centara jezgre metropole	142
8 Zaključno razmatranje	149
<i>Dodatak A: Megagrad</i>	155
<i>Dodatak B: Globalni grad</i>	157
<i>Bilješke</i>	163
<i>Literatura</i>	167
<i>Indeks pojmova</i>	177

POPIS SLIKA

- 1 Metropolitanski prostori i značajne lokacije metropolitanskih funkcija (jezgre)
- 2 Granice prostornog razvoja Sarajeva kroz vrijeme
- 3 Postojeći urbani sustav regije Sarajeva (1991)
- 4 Građena struktura Sarajeva, 1878.
- 5 Generalni regulacijski plan Sarajeva, 1948.
- 6 Generalni urbanistički plan Grada Sarajeva, 1965 – 1986.
- 7 Urbanistički plan Grada Sarajeva, 1986 – 2000/2015.
- 8 Urbano i vanurbano građevinsko zemljište Kantona Sarajevo
- 9 Razvoj regionalnog pristupa planiranju prostora BiH
- 10 Administrativno-funkcionalna organizacija i sustav centara Sarajeva, 1986 – 1992.
- 11 Administrativna organizacija Sarajeva i sustav centara, poslije 1995.
- 12 Metropolitansko područje Sarajeva
- 13 Razvojni pravci metropolitanskog područja Sarajeva
- 14 Koncept prostorne organizacije metropolitanskog područja Sarajeva
- 15 Model naseobinskog sustava metropolitanskog područja Sarajeva
- 16 I nivo urbanizacija, GUP 1965 – 1985.
- 17 II nivo urbanizacija, UP 1986 – 2015.
- 18 III nivo urbanizacija – stanje u prostoru 2009.
- 19 IV nivo urbanizacija – mogući razvoj za XXI stoljeće
- 20 Model razvoja uže metropolitanske zone Sarajeva
- 21 Sustav centara grada, GUP 1965 – 1986.
- 22 Sustav centara grada, UP 1986 – 2015.
- 23 Plan funkcija centraliteta svih nivoa, UP 1986 – 2015.
- 24 Stanje funkcija centraliteta svih nivoa, UP 1986 – 2015.
- 25 Prostorna distribucija i koncentracije sadržaja društvenih funkcija centraliteta svih nivoa
- 26 Odnos prostorne distribucije stanovništva i radnih mjesta
- 27 Atraktivnosti mjesnih zajednica: Sarajevo
- 28 Koncept sustava centara i gravitirajućeg prostora na osi razvoja grada
- 29 Komparativne prednosti Stupa i prostor utjecaja/gravitacije
- 30 Prijedlog funkcija centraliteta svih nivoa za XXI stoljeće
- 31 Prijedlog rasporeda nivoa funkcija centraliteta na osi razvoja grada
- 32 Prijedlog hijerarhije centara na razvojnoj osi grada

POPIS TABELA

- 1 Veličinska klasifikacija funkcionalnih urbanih područja
- 2 Nomenklatura morfologije, funkcije i metodologije za gradove
- 3 Regionalno područje Sarajeva: općine, stanovništvo, površina i gustoća naseljenosti i stupanj urbanizacije (1991)
- 4 Klasifikacija gradskih naselja regije po broju stanovnika i formacije urbanog sustava
- 5 Pregled promjena broja stanovnika i ranga općinskih centara prema veličinskoj grupi
- 6 Prostorna organizacija Sarajeva za planski period 1986 – 2015.
- 7 Pregled usporednih pokazatelja za 1991, 1996. i 2003. godinu
- 8 Stupanj urbanizacije Kantona Sarajevo 2003. godine
- 9 Pokazatelji metropolitanskog područja (1991)
- 10 Demografske dinamike metropolitanskog područja Sarajeva
- 11 Bazni pokazatelji metropolitanskog područja (1991)
- 12 Distribucija društvenih funkcija centraliteta po općinama
- 13 Centri jezgre metropole za XXI stoljeće

PREDGOVOR

Za potrebe izrade Prostornog plana Kantona Sarajevo 2003 – 2023, nakon političko-društvenih i gospodarskih promjena, nastalih poslije rata 1992 – 1995, i uspostave samostalne države Bosne i Hercegovine (BiH), sa glavnim gradom Sarajevom, bilo je neophodno pristupiti istraživanju mogućnosti nove pozicije grada Sarajeva u širem urbanom sustavu i ponovnom promišljanju o planu razvoja i uređenja prostora.

Izradu svakog plana, pa i novog, radi kompleksnosti njegovog sadržaja, na koji se oslanjaju razmišljanja o složenim razvojnim mogućnostima, prati niz specijaliziranih studija koje detaljnije razmatraju problematiku razvoja prostora. U ovom slučaju, urbane mogućnosti razvojnog koncepta Sarajeva, bazirane na promjenama nivoa funkcija centraliteta, nastalim njegovom novom društvenom, geopolitičkom, gospodarskom i geoprometnom pozicijom, zahtijevale su i izradu Studije “Funkcije centraliteta glavnog grada države – Sarajevo” (faza I).

Naručilac izrade Studije bilo je Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša Kantona Sarajevo, a koordinator Zavod za planiranje Kantona Sarajevo. Rađena je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu i završena listopada 2005. godine. Koordinator i autor Studije bila je prof. dr. Vlasta-Jelena Žuljić, dipl. ing. arh. Kako je Studija tada obuhvatala šire razmatranje razvoja Sarajeva, ne samo u okruženju Kantona nego i njegove regije, te države BiH, to su za pojedine oblasti bili angažirani prof. dr. Ilijas Bošnjović, dipl. ecc, kand. mr. Gordana Memišević, dipl. ecc. i doc. dr. Fadila Kiso, dipl. ing. saob. Suradnici na Studiji bili su mr. Esad Bukalo, dipl. ing. agr, mr. Nihad H. Čengić, dipl. ing. arh-urb., kand. mr. Jasenka Čakarić, dipl. ing. arh. i asist. Nasiha Pozder, dipl. ing. arh.

Istraživanja provedena Studijom rezultirala su prijedlogom modela razvoja Sarajeva, baziranog na razvojnim pravcima urbanizacije i prostorne organizacije metropolitanskog prostora Sarajeva (užeg i šireg metropolitanskog područja, odnosno, razvoja sarajevske regije).

Nastavak istraživanja, koje je trebalo polučiti smjernice za buduću organizaciju jezgre Sarajeva metropole, kao glavnog grada države, dat je u Studiji “Funkcija centraliteta glavnog grada države – Sarajevo” (II faza). Ova studija teorijski se bavila problematikom funkcija centraliteta, sa naglaskom na sferu novih društveno-političkih promjena. Rađena je u poduzeću “Ecoplan” d. o. o. iz Mostara, studenog 2009. godine. Naručilac izrade bilo je Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša Kantona Sarajevo, a koordinator Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo. Odgovorni konsultant i autor Studije bila je prof. emer. dr. Vlasta-Jelena Žuljić, dipl. ing. arh, a koautori doc. dr. Nihad H. Čengić, dipl. ing. arh-urb. i v. ass. mr. Jasenka Čakarić, dipl. ing. arh.

Ovom studijom bili su dati iscrpno istraživanje društvenih funkcija centraliteta Sarajeva, kroz duži vremenski period, i prikaz njihovog kapaciteta i prostornog rasporeda, kao i prijedlog razvoja novih funkcija, njihovog kvaliteta i kvantiteta, te dosega u prostoru, a koji će se neminovno mijenjati otvaranjem Sarajeva na internacionalnom nivou u kontekstu njegovog statusa i nivoa u hijerarhiji gradova. Ovo će doprinijeti tome da se Sarajevo uključi u mrežu i sustav gradova kao jedan od centara regije jugoistočne Europe. Studija je bila logičan nastavak Studije – faza I i sa njom čini osnovu podataka korištenih u knjizi *Sarajevo metropola – Model razvoja*.

Ovom prilikom zahvaljujemo svim autorima i učesnicima u izradi Studije – „Funkcije centraliteta glavnog grada države – Sarajevo”, faze I i faze II.

Autori:

Prof. emer. dr. Vlasta-Jelena Žuljić, dipl. ing. arh.

Doc. dr. Nihad H. Čengić, dipl. ing. arh-urb.

Doc. dr. Jasenka Čakarić, dipl. ing. arh.

PRVI DIO
SARAJEVO METROPOLA

1. UVOD

Sarajevo je u povijesti zabilježilo nekoliko faza urbanog razvoja, uvjetovanih njegovim geoprometnim i geopolitičkim, gospodarskim, socijalnim, demografskim i kulturnim položajem u prostoru, što je gotovo uvijek determiniralo ulogu grada kao centra s utjecajem na šire okruženje. Intenzitet tog utjecaja mijenjao se s promjenama uloge koju je Bosna i Hercegovina imala u okvirima država u čijim se sastavima nalazila ili one koju je imala i ima kao slobodna društveno-politička cjelina. Grad Sarajevo je oduvijek predstavljao *kopču* Istoka i Zapada, što mu u daljem razvoju obezbjeđuje ulogu *grada-kapije* jugoistočne europske regije, sa svim specifičnostima i posebnostima koje ovakva uloga zahtijeva ili sobom nosi.

Sarajevo je danas glavni grad države Bosne i Hercegovine, što bitno mijenja njegovu poziciju i u zemlji i u svijetu. U novoj ulozi, Sarajevo treba imati razvijen karakter koji, i prema kvalitetu i prema obimu, obezbjeđuje normalno funkcioniranje države i utječe na njen brži razvoj, čineći ga reprezentativnim i respektabilnim centrom u međunarodnim odnosima. Takav kapacitet funkcija otvorit će mu put ka građenju karaktera europske metropole, sa svim svojstvima koja iz toga proizlaze. Pretpostavka je da je osnov metropolitanskog razvoja znatno veći broj urbanog stanovništva u glavnom gradu, oko 20% od ukupne populacije Bosne i Hercegovine. Međutim, tolika demografska koncentracija u Sarajevu nije moguća. Može se očekivati da ono bude opremljeno kvalifikovanim globalnim funkcijama i uslugama koje su potrebne za njegovu uspješnu ulogu glavnog grada i jakog razvojnog centra Bosne i Hercegovine, kao i za buduću ulogu regionalne i europske metropole.

Rješenje ovog zahtjeva treba tražiti u kreiranju osnova šireg metropolitanskog područja, sa Sarajevom kao njegovom jezgrom. Kooperacijom općina koje mu gravitiraju, nastala bi dinamična urbana forma, s razvijenim funkcijama i uzajamno korisnim vezama s regijama i gradovima u Bosni i Hercegovini i u svijetu. Konture takvog područja bile su jasno izražene u makroregionalnom prostornom razvoju SR Bosne i Hercegovine.

S druge strane, fenomenološki regionalni i metropolitanski urbani procesi su neminovni i dovode do promjena koje mogu poprimiti globalni karakter: narastanje stanovništva, gospodarske promjene, “kidanje” klasičnih regionalnih i državnih granica, fleksibilna prohodnost informacija, dobara i ljudi, mišljenja i kulture u ogleđanju na urbanizaciju prostora.

U tom smislu, istraživanja rađena za potrebe budućeg prostorno-urbanog razvoja Sarajeva, bazirana na strategijama aktualnih svjetskih tokova urbanizacije, utvrđenim smjernicama urbanizacije i metropolizacije europskog prostora prema teorijskom principu *koncentrirane decentralizacije* regionalnih cjelina, promoviranju specifičnosti gradova u odnosu na resurse, multikulturalnost i kompetitivnost, dala su elemente za razvoj urbanih matrica različitih prostornih oblika i unutarnjih formi. Matrica treba da je oslonjena na potencijalne pravce razvoja uz prometne osovine, morfologiju terena, prirodne resurse i postojeće naseobinske strukture. Rezultat bi bio koncept kojim bi se naglašavala integralna prostorna sadržajnost fizičke strukture, kao *urbanog* iskaza, i *zelenog* neurbaniziranog prostora, a prema našoj pretpostavci da je:

- a) *urbani prostor* – naseobinska struktura uže metropolitanske zone (jezgro i unutarnji prostor metropole) koja, u daljnjem razvoju, tendira ka konceptu osovinskog razvoja uz glavne prometne pravce, preklapajući se sa urbanim osovinama razvoja naseobinskih struktura i
- b) *zeleni neurbanizirani prostor* – planinsko okruženje urbanog Sarajeva, sa manjim ruralnim zajednicama koje gravitiraju nekom centru zajednice sela (Igman, Bjelašnica, Treskavica, Jahorina, Romanija, Ozren i Zvijezda).

Pretpostavke su da Sarajevo metropola, razvojem i osuvremenjivanjem prometa izgradnjom autoceste na koridoru Vc, modernizacijom željeznica i zračne luke, te osuvremenjivanjem mreže putova nižeg reda, otvara i približava doseg utjecaja na šire okruženje, podižući nivo urbanizacije cjelokupnog prostora. Dodatno, Sarajevu se, u okviru regionalne i metropolitanske zone, otvaraju prostor i resursi za različite razvojne grane gospodarstva (turizam, balneološki turizam, proizvodnja hrane, tržište radne snage, povećani priliv stanovništva i dr.). Tako se mogu izdiferencirati nivoi utjecajnog područja Sarajeva metropole:

1. *međudržavni nivo* – političke funkcije, upravne, administracijske i funkcije regionalno-europskog nivoa za potrebe Jugoistočne Europe, ambasadorsko-konzularni centri, društvena infrastruktura internacionalnog karaktera (multikulturni, turistički, kulturno-povijesni, sportsko-rekreacijski, privredni i obrazovno-istraživački centar),
2. *državni nivo* – sve funkcije upravno-političke administracije, centar društvene infrastrukture, privrede, prometni i visokoedukacijski centar,
3. *regionalni nivo* – *šire metropolitansko utjecajno okruženje* – privredni, kulturni, prosvjetni, sportsko-rekreacijski, prometni centar i
4. *jezgro metropole s unutarnjim metropolitanskim prostorom* – centar za sve urbane i gospodarske funkcije na bazi dnevnih potreba.

Rezimirajući predloženi koncept budućeg prostorno-urbanog razvoja i moguće nivoe metropolitanskog utjecajnog područja, iznosimo pregled potrebnih determinanti organizacije Sarajeva metropole za XXI stoljeće:

(1) *urbani sustav regije Sarajevo*

Očekujemo da će postojeći urbani sustav naselja, koji nago- vještava i podržava metropolizaciju prostora regije, uz vidljiv razvoj i urbanizaciju Sarajeva, sa naznakama grada metropole i

svim karakteristikama daljeg napredovanja tog procesa, ubrzati ovaj trend.

(2) teritorij metropole u nastajanju

Sukladno trenutnim tendencijama, teritorij metropole i metropolitanskog okruženja će, kao vremenski kontinuiran proces stalno mijenjajućeg i narastajućeg prostora, uz nadogradnju i promjenu postojećih funkcija, radnih mjesta, izmjenu demografske slike, gustoće naseljenosti, multikulturalnosti, društvene promjene, stalne potrebe za narastanjem svih vrsta komunikacija, upotpuniti fenomensko aglomeriranje sustava *klastera*.

(3) model naseobinskog sustava Sarajeva metropole

Mogući koncept inovirane organizacije naseobinskog sustava, po svemu evidentne koncentrirane decentralizacije, baziran na iskustvima o organizaciji suvremenih urbanih sustava, uz dosad ukazane smjerove osovina razvoja u prostoru, tj. budućih konurbacija, obezbijedit će optimalne uvjete za njegovo stvaranje.

TEORIJSKI OKVIR - --- PRISTUP KONCEPCIJI I POJMOVI ---

Prije nego pređemo na izlaganje koncepta budućeg prostornog uređenja metropole Sarajeva i metropolitanskog područja za XXI stoljeće, dat ćemo objašnjenje pojmova koje ćemo koristiti u tom prikazu.

--- Metropola ---

U planerskoj praksi, kao i u teoriji, u Bosni i Hercegovini termin metropola je rijetko korišten, a najčešće kao deskriptivna mjera velikog grada, grada visokog ranga centraliteta i sa funkcijama međunarodnog značaja. Zvanična planska dokumentacija prvi put uvodi pojam metropola pri definiranju općih i posebnih ciljeva Prostornog plana Kantona Sarajevo, pri čemu njene granice i struktura nisu bile precizno definirane.

Pregledom stručne literature i teorija o centralnom mjestu (Christaller, 1933; Berry, 1958), te na osnovu nalaza niza autora (Scot, 2001; Rodríguez-Pose, 2008), može se zaključiti da ne postoji jedinstven konsenzus o značenju termina metropola. Suštinu konfuzije čini različitost tumačenja i upotrebe u Sjevernoj Americi i Europi. U prvom slučaju, riječ metropola se koristi u pragmatičnom značenju i odnosi se na statistički prostor (MSA)¹ odnosno na iščitavanje funkcionalne veze elemenata u prostoru, dok se, u drugom slučaju, termin metropola koristi u simboličkom značenju, najčešće kao oznaka najvećeg grada ili glavnog centra. Danas, kao odgovor na pojam metropola Sjeverne Amerike, Europa je ustanovila statističku jedinicu označenu kao *veća urbana zona* (LUZ)².

Evolucijom metropole, evoluirale su percepcije i teorije o metropoli, njenoj organizaciji, granicama i značenju. Povijesno, pojam se izvorno veže za period Grčke kulture, kada je metropola odnosno *grad majka* gradila gradove u svojim kolonijama po uzoru na sebe, te prenosila urbano značenje iz centra odnosno *grada-majke* u lokalna značenja kolonija. Farias i Stemler (2006, str. 12) su pokazali da termini metropola i metropolitanski prostor opisuju karakterističnu asimetričnu relaciju snaga između neovisnih entiteta, metropole i kolonije odnosno jezgre i zone utjecaja, relaciju koja opisuje distinkciju *centar – periferija*. Dühr *et al.* (2010, str. 47) opisuju tradicionalni model centar – periferija, u kojem je povećanje troškova putovanja i transporta posljedica udaljenosti stanovništva i ekonomskih aktivnosti od glavnih centara i gdje periferija ne može imati punu prednost *ekonomije veličine*, kakva se javlja u centru. Faludi (1999, str. 338, citirano u Dühr *et al.*, 2010, str. 47) tvrdi da integracija centra i periferije mora imati dodatnu pomoć u unapređenju prostornih relacija, npr. prevazilaženjem distance i/ili fizičkih barijera. Sliku asimetričnog razvoja europskog prostora dobro ilustriraju primjeri koncentracije stanovništva i ekonomskih aktivnosti u *zlatnom trokutu* (London, Pariz, Bonn) i *pentagonu* (London, Pariz, Hamburg, München, Milano).

Postoji više generalnih percepcija koje se vežu za kriterije definiranja termina metropola i koje su zasnovane na izabranom elementu mjerenja ili deskripcije, a za koje se vjeruje da je najbolje definiraju.

Tako možemo identificirati slijedeće elemente determiniranja metropole: (1) veličinu – najveći ili glavni grad u izabranom području, (2) funkciju – grad visoke koncentracije tercijarnih, kvartarnih i kvinnarnih djelatnosti, (3) mobilnost – prostor dnevnog komutiranja na relaciji kuća – posao, a sve više i u korištenju slobodnog vremena, (4) značenje i status – centar izraženih centripetalnih/centrifugalnih sila, sa visokim nivoom centralizacije/decentralizacije prostora, koji svoju kompetitivnost gradi na resursima okruženja, te (5) komercijalizaciju – predstavljajući se kao metropole, gradovi nastoje da postanu atraktivniji za turiste, umjetnike kreativne i kulturne industrije, financijske investitore, industrije inovacija i dizajn (I+D) i sl. (Farias i Stemler, 2006).

Diskutirajući Grasov³ rad (1922, str. 185), iz vremena *zlatnog doba* 20-tih godina XX stoljeća, Bogue (1949) navodi autorovu tvrdnju da je od esencijalne važnosti za gradove koji imaju aspiracije metropolitanskog statusa “posjedovanje” okruženja (komplementarnog susjednog teritorija) bogatog prirodnim resursima, produktivne populacije i prometne dostupnosti. Metropolita i okruženje su viđeni kao dijelovi organske cjeline. Esencijalni funkcionalni odnos između grada i njegovog komplementarnog okruženja, Herbert i Thomas (2012, str. 80) ocjenjuju kao ovisnost, te su zbog toga funkcionalne veze nodalne i fokusirane na glavni grad, što je za naše poimanje diskutabilno.

Ono što metropolu posebno određuje nije veličina, nego komercijalna dominacija nad širim prostorom. Prema Grasu (1922, citirano u Bogue, 1949, str. 8), metropolitanska ekonomija je “moderna forma socijalne organizacije, koja čovjeku omogućava efektivnu upotrebu svoje napredne tehnologije”. Bogue nadalje zaključuje da su ekonomski pristup analizi metropole (Gras, 1922) te ekološki pristup analizi (McKenzie, 1933)⁴ doveli do istog zaključka: društvom početka XX stoljeća dominiraju metropolitanski gradovi, a ne gradovi generalno. Ono što je Bogue zaključio o metropoli početkom XX stoljeća, kako je “metropolitanska ekonomija karakteristika i dominantni tip moderne društvene i ekonomske organizacije” (1949, str. 8), suvremena istraživanja će pokazati da vrijedi za megalopolis XXI stoljeća. Osnovna Grasova teza jeste da je na svakom nivou tehnološkog razvoja čovjek

simultano razvijao organizaciju zajednice, a koja je odgovarajuća novim tehnikama obezbjeđivanja osnovnih uvjeta za življenje, iz resursa prirode.

U ovoj knjizi, autorski tim se opredjeljuje za značenje *metropole* kao planirane i dinamične strukture koju čine jezgro i njen funkcionalni prostor, visoke koncentracije tercijarnih, kvartarnih i kvinarnih djelatnosti, odnosno kao faktora ekonomske, ekološke i socijalne kohezije centra i periferije, u cilju postizanja njihovog ujednačenog razvoja.

Metropolizacija

Iako u prošlom stoljeću, na prostoru Europe, termin metropola nije bio jako zastupljen, osim u značenju velikog grada, od 80-ih se pojavljuje termin metropolizacija. Pozicija grada u mreži centralnih mjesta i njegova mogućnost za privlačenje primarno kapitalističko-konzumerških funkcija, za koje je veliki grad i gravitirajuće područje povoljna arena, u direktnoj je relaciji sa procesom globalne metropolizacije (ESPON⁵, 2004, str. 11). Prostor koji je direktno i snažno polariziran oko jedne ili više metropola naziva se metropolizirani prostor. Kasne 80-e i 90-e godine su pokazale, suprotno očekivanjima o više izbalansiranom urbanom sustavu na međunarodnom i europskom nivou, rastuću urbanu koncentraciju i jačanje relativne pozicije metropolitanskih centara (CEC⁶, 1992). Wright (1998, str. 32) zapaža da je suvremeno tržište pred kraj XX stoljeća još uvijek vidno metropolizirano, sa značenjem evidentnog kontinuiranog crpljenja stanovništva i resursa iz okruženja, a u korist glavnih urbanih centara, te decentralizacije u kasnijem razvojnem periodu metropole. Petrakos i Economou (2002, str. 11) potvrđuju da je općeprihvaćen stav da ambijent *nove ekonomije* favorizira daljnju prostornu koncentraciju aktivnosti u metropolitanskim prostorima.

Elaborirajući pitanje suvremene pozicije centraliteta grada u odnosu na “digitalne autoputove” kao generatore najnaprednijih tipova “centara”, Sassen (1995, str. 72) postavlja pitanje stvarne prirode odnosa centra i periferije u ranijem periodu “kada je suburbani ili necentralni ekonomski prostor bio integriran u centar, jer je [suburbani prostor] primarno prilagođavan centru.”

Knox (2008, str. 38) konstatira da je tradicionalna forma metropole, kada je ona određivala razvoj svog okruženja, prevaziđena. Objašnjenje ovakve promjene nalazi se u činjenici da se, prema kraju XX stoljeća, mijenja priroda metropolitanske ekonomije, stara industrijska proizvodnja rapidno propada, a pojavljuje se nova ekonomija bazirana na digitalnoj tehnologiji, uključujući ekonomsku i kulturnu globalizaciju, internacionalnu raspodjelu rada i financiranje, supranacionalizam⁷ i kozmopolitizam. Knox dalje navodi rad Dearov⁸ (2005), koji tvrdi da centar metropole više nije taj koji utiče na organizaciju okruženja nego upravo okruženje određuje centar. U novoj konstelaciji prostorno-ekonomske organizacije metropole, urbano jezgro zadržava važnu poziciju, posebno s aspekta naprednih poslovnih servisa (ABS)⁹, kao što su: reklamiranje, bankarstvo, osiguranje, upravljanje investicijama. Pored toga, pojavljuju se nove točke, koje odražavaju policentričnost metropole ili policentričnost u nastajanju, kao što su (Knox, 2008, str. 44): ivični gradovi – decentralizirani *klasteri* maloprodaje i uredskog poslovanja, najčešće locirani na pravcima prema zračnoj luci, uz brzu željeznicu i obavezno na pravcima gradskih autoputova; novi poslovni centri – obično nastali u prestižnim stambenim dijelovima, koji najčešće služe kao magnet za suvremene servise, kao što su: korporativna sjedišta, mediji, reklamiranje, dizajn; udaljeni kompleksi *back-officea* i R&D (istraživanje i razvoj) operacija, najčešće blizu transportnih čvorišta, do 50 km udaljenosti od jezgre, te specijalizirani subcentri – obično sa funkcijama obrazovanja, zabave, sportski kompleksi i izložbeni ili konferencijski centri.

Nastanak nove regionalne strukture potvrdili su Calthorpe i Fulton (2001, str. 6). Oni naglašavaju da metropola, koju nazivaju regionalni grad, mora biti viđena kao ekonomska, ekološka i socijalna kohezivna jedinica nekog teritorija. Prema autorima, nova regionalna struktura je kompleksnija forma i to takva da nije fokusirana na grad, niti sklanja fokus od grada.

Farias i Stemler (2006, str. 10–11) opisuju suvremeni proces metropolizacije kao prostorne transformacije pod utjecajem procesa urbanizacije, manifestirane fragmentacijom urbanog prostora, rastućim brojem zatvorenih zajednica, rubnih gradova, te transformacijom

urbane forme, od monocentrične prema policentričnoj urbanoj regiji, prema *egzopolisu* i megagrađu (vidi: Dodatak A, 155). Soya¹⁰ (2005, citirano u Farias i Stemler, 2006, str. 12; Konx, 2008, str. 39), istražujući suvremene dimenzije urbanizacije, opisuje metropolu terminom *egzopolis*. Egzopolis je grad koji raste van tradicionalnog urbanog jezgra, ali je i grad bez grada, koji više ne odražava tradicionalne kvalitete gradskosti, u kojem utjecaj egzogenih sila, u eri globalizacije, postaje rastuće važan.

Sassen (1995, str. 72) također navodi da pod novim uvjetima reorganizacije dimenzije *prostor – vrijeme* u urbanoj ekonomiji, tradicionalni obuhvat grada, njegova periferija, otkriva svoj puni industrijski i potencijal strukturalnog rasta, izražen kroz decentraliziranu rekonzentraciju ekonomskih aktivnosti, te tvrdi da su suvremeni procesi zabilježeni u perifernom prostoru potpuno drugačije prirode od procesa suburbanizacije ili metropolizacije, kako su bili poznati ranije.

Kritičku analizu pojavnosti grada i arhitekture danas daju McGarth i Shane (2012, str. 641), te prikazuju slikovitu ocjenu i najavljuju nastajanje *metagrada*, koji opisuju kao “mrežni višeznačni grad” ili mrežni grad višestrukih formi¹¹. Autori analiziraju današnju metropolu (grad-regija), megalopolis (megaregija) i megagrađ, te opisuju metropolu kao planom kontroliran razvoj, jasnih granica između građenog i negrađenog, megalopolis kao otvoreni, šireći sustav dinamičnih promjena mjesta stanovanja i mjesta rada, i megagrađ kao samoorganizirani sustav, sa stalnom prijetnjom implozije.

Zajedničko svim ovim urbanim sustavima je opadanje kvaliteta življenja, fragmentacija i propadanje. Zato je razumljivo da su sve teorije grada i urbanih sustava u stalnom traženju opravdanog načina urbanizacije. McGarth i Shane (2012, str. 655) opisuju novi grad kao “kontrolirane (metropolis), otvorene (megalopolis) i kompleksne prilagodljive sustave (metagrađ)”. Prema autorima, metagrađ je “poziv za ponovno sklapanje društvenog i prirodnog poretka metropole, megalopolisa i megagrada u novu simboličku formu i metaboličke procese, kroz nove bliske i daljinske tehnologije i senzibilitete.”

Mjerenje metropole

U evropskom prostoru mogu se prepoznati dvije metode analize tj. mjerenja i određivanja granica metropole i prostora njenog utjecaja.

Prva metoda (OECD¹², 2012; ESPON, 2013) za parametre određivanja prostora centraliteta grada, pod čim podrazumijevamo jezgro i njegovo gravitaciono odnosno utjecajno područje, koristi: broj stanovnika, gustoću stanovanja i obrazac komutiranja kuća – posao.

S namjerom da se približe nacionalne definicije metropole i utjecajnog prostora, te da bi se stvorila zajednička osnova za razumijevanje i međunarodno kompariranje ekonomskih, društvenih i okolinskih performansi metropolitanskih prostora, OECD (2012) je ustanovio veličinsku klasifikaciju funkcionalnih urbanih područja (Tabela 1). Kao prag centralnog mjesta urbanog sustava ustanovljena je veličina *klastera*, odnosno jedinice urbanog područja, od 50 000 stanovnika, a funkcionalni urbani prostori (FUA), sa više od 500 000 stanovnika, kao što je npr. Sarajevo, klasificirani su kao metropolitanski prostori.

Tabela 1:
Veličinska
klasifikacija
funkcionalnih
urbanih prostora

(Izvor: OECD,
2012, str. 34)

<i>prostorno-funkcionalni obuhvat urbanih prostora</i>	<i>stanovništvo</i>
veliki metropolitanski prostor	1 500 000 <
metropolitanski prostor	500 000 – 1 500 000
urbani prostor srednje veličine	200 000 – 500 000
mali urbani prostor	50 000 – 200 000

Pored veličinske klasifikacije, Europska komisija je, u Projektu ESPON 2013, ustanovila morfološku i funkcionalnu nomenklaturu, te metodologiju za određivanje morfološkog i funkcionalnog prostora metropole (Tabela 2).

Međutim, postoje teorijska mišljenja da je za određivanje funkcionalnog prostora metropole potrebno u analizu uključiti i druge vrste kretanja kako bi se, s većom sigurnošću, mogao prognozirati razvoj strukture urbanog sustava centara i njihovog prostora utjecaja (Morrill, Cromartie i Hart, 1999). Argumentacija je dana u činjenici da dnevna putovanja kuća – posao (komutiranje) čine manji udio u ukupnom kretanju stanovništva te bi se mogla uključiti i kretanja kao što su kupovina, zabava, usluge.

Nomenklatura	Metodologija
UMZ urbana morfološka zona	UMZ je sačinjen od kontinuirano izgrađenog prostora, sa maksimalnim "prazninama" od 200m.
MUA morfološki urbani prostor	Definiranje prostora MUA je zasnovano na kriteriju minimalne gustoće stanovanja i broja stanovnika, a čine je općine gustoće stanovanja iznad 650 st/km ² ili minimalno 20 000 stanovnika, pod uvjetom da je jasno izdiferencirano morfološko jezgro. Samo MUA koju karakteriziraju visoka gustoća stanovanja i populacija od preko 20 000 stanovnika, može se smatrati urbanim jezgrom FUA-e.
FUA funkcionalni urbani prostor	Definiranje FUA-e je zasnovano na obrascu komutiranja prema morfološkim urbanim jezgrama. Vanjski prsten FUA-e čine one općine čijih 10 % zaposlenog stanovništva radi u urbanom jezgrou.
LUZ/FUR ¹ veća urbana zona / funkcionalna urbana regija	Definicija LUZ-a je bazirana na obrascu komutiranja oko jezgre grada: a) jezgrou grada određuje minimalna gustoća naseljenosti od 1500 st/km ² i minimalno 50 000 stanovnika u <i>klasteru</i> . Sve općine (lokalne administrativne jedinice drugog nivoa /LAU2/) sa više od 50 % stanovnika koji žive u jezgrou kandidati su da postanu dio jezgre. b) prostor komutiranja oko jezgre čine one općine čijih više od 15 % zaposlenog stanovništva radi u jezgrou. c) jezgre lokalnih zajednica sa bilateralnim tokovima zaposlenih od preko 15 %, čine policentrični LUZ.

Tabela 2:
Nomenklatura
morfologije,
funkcije i
metodologije
za gradove

(Izvor: prema podacima
ESPON 2013, Database
Dictionary of Spatial
Units)

Postojanje stanovite konfuzije po pitanju mjerenja i komparacije gradova potvrđuju drugačija mišljenja. Dickinson (1998) citira A. Hawleya¹³ (1950), koji tvrdi da su, umjesto jasne, granice zajednica 50-ih godina XX stoljeća bile nejasne i skoro neodredive te da je kombinacija više indeksa (npr. vrsta kretanja) dostatna za utvrdi-

vanje granica sustava. Autor dodaje i da korištenje velikog broja indeksa može biti zbunjujuće.

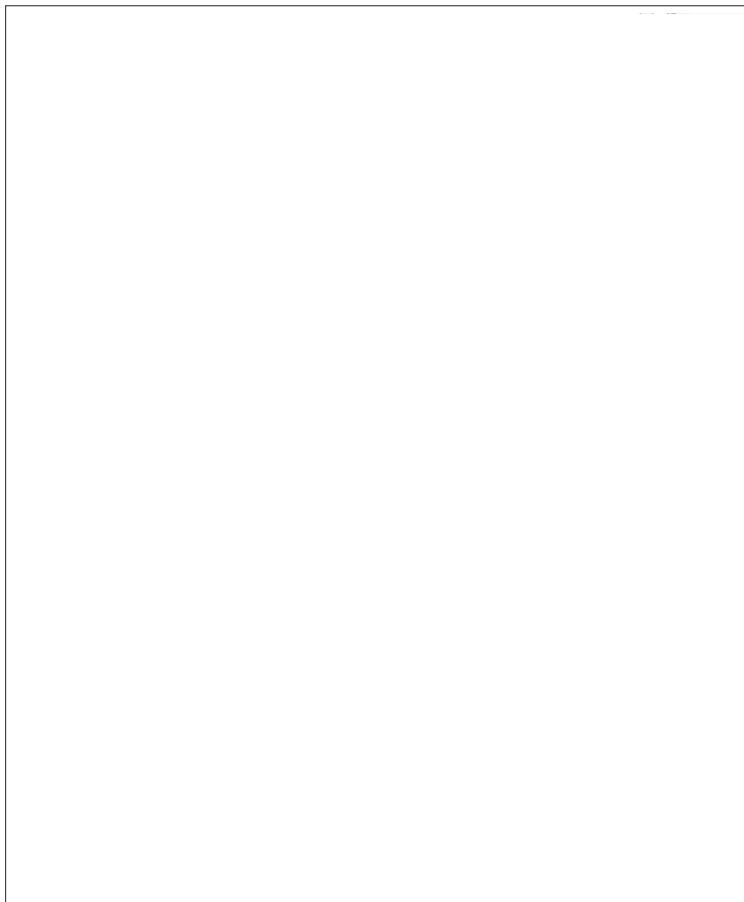
Druga metoda mjerenja i određivanja granica metropole i prostora utjecaja (BBSR¹⁴, 2011) kao ključni parametar za analizu uzima stvarnu prostornu distribuciju i gustoću metropolitanskih funkcija te vremensku distancu (primarno 1h ili 50 km) dostupnosti lokacije metropolitanske funkcije, iskazanu izokronama. Za indikatore funkcionalnog prostora metropole su određeni: politika, ekonomija, nauka, promet i kultura, te odgovarajući podindikator. Na ovaj način, ustanovljeno je 125 metropolitanskih prostora, kreiranih oko 184 važne lokacije metropolitanskih funkcija (jezgre) u Europi (Slika 1), gdje se prepoznaje i mjesto Sarajeva metropole.

Satelitski grad i grad trabant

Satelitski gradovi su u naučnoj literaturi različito opisani. Prema Vresku (2002, str. 180), satelitska naselja mogu nastati na dva načina: planskim podizanjem potpuno novih naselja ili spontanom urbanizacijom ruralnih. Satelitski gradovi mogu imati različite funkcije: industrijsku, turističku ili neke složene.

U samoorganiziranom (spontanom) razvoju prostora, satelitski grad je samostalno naselje nižeg reda, koje se nalazi na distanci dnevnog komutiranja od centra, a može biti i u vanjskom pojasu metropole (vanjski satelit). U planiranom sustavu, često su to bila stambena *naselja spavaonice* matičnog grada, čiji je zadatak bio da rasterete urbanizaciju i rast jezgre i da, moguće, budu alat više ujednačenog rasta. U nekim slučajevima, pokazalo se da su, i pored nastajanja satelitskih gradova, veliki gradovi postajali još više dominantni (Hausladen, 1984).

Današnju praksu planiranog razvoja satelitskih gradova karakterizira lociranje u suburbanom prostoru, s namjerom da se kontrolira urbano širenje ili dopuni rast grada majke. Usmjereni su ka statusnoj populaciji srednje klase, naglašeno komercijalizirani, zatvorene su zajednice sa asocijacijom na vrtni grad s kraja XIX stoljeća a uz stanovanje su opremljeni funkcijama poslovanja i korištenja slobodnog vremena. Pored prakse Sjeverne Amerike i Europe, procvat nastajanja gradova satelita je zabilježen u Africi i Aziji.

Slika 1:
Metropolitanski
prostori i značajne
lokacije
metropolitanskih
funkcija (jezgre).

(Izvor: BBSR,
2012, str. 95)

Pojam grad trabant (*njem.* trabantenstadt) je u suvremenom planiranju skoro izgubljen u korist termina satelitski grad. Ipak, Vresk (2002, str. 180) trabant opisuje kao veće gradsko naselje, više udaljeno od matičnog grada nego satelitski grad, pozicionirano van granica gradske regije i funkcionalno samostalnije od satelitskog. Dickinson (1998, str. 241) navodi da se gradovi trabanti mogu tretirati kao slika grada spavaonice, što je opis i za satelitski grad.

Grad regija

I pored široko korištenog termina, grad regija nema jedinstvenu definiciju (Lindsay, 2012). U Engleskoj je koncept grada regije nastao kao odgovor na rastuću centralizaciju prostora, pojavu da je administrativna granica grada manja od granica samog centralnog grada, slabe horizontalne koordinacije oko pitanja ekonomskog razvoja i mijenjajuće geografije urbane ekonomije (Larkin i Marshall, 2008, str. 2).

Sličnost grada regije i metropole se primjećuje u ranoj fazi rasta metropole kada se promjene dešavaju na najpogodnijim lokacijama. U kasnijim fazama razvoja metropole dolazi do decentralizacije u prostoru okruženja (regije), a stimulirane porastom cijene zemljišta, pretrpanošću i posljedičnim padom kvalitete urbane sredine odnosno življenja (Herbert i Thomas, 2012, str. 81).

Koncept grada regije je dobio zamaha, posebno u V. Britaniji i Nizozemskoj, polovinom XX stoljeća (Calzada, 2013), kao paradigma koja definira prostor kao umreženo međupovezan kompleksni prostorni sustav. Pojmom grada regije opisuje se ne samo administrativni prostor grada ili konurbacije već i njegovo okruženje, koje je najčešće mnogo veće od samog grada (Scott, 2001). Gradovi regije su, u suštini, funkcionalne definicije ekonomskih i socijalnih doseg gradova (ODPM, 2006).

Oslanjajući se na rad Boguea¹⁵ (1949), Dickinson (1998, str. 236) zaključuje da se procesi interrelacije grada regije fizički manifestiraju u tri nivoa procesa i pojavnosti: (1) centralni *urbani trakt* – kompaktan i kontinuiran izgrađeni prostor, ali i prostor funkcionalnih veza, te dostupan prostor, nazvan i “prostor direktne participacije”, (2) *gradski prostor* – područje između urbanog trakta i ruralno-urbanog pojasa, prostor koji je dovoljno dostupan da dozvoljava jednostavne posjete gradu na dnevnoj ili sedmičnoj osnovi i nazvan “zona međurazmjene” između metropole i rubnog pojasa “razmjene” i (3) *gradski prostor trgovine* – nazvan “zona razmjene”, s povremenim i difuznim vezama sa centrom, područje koje graniči sa zonom servisiranja srednjih gradova koji imaju značajnu funkcionalnu nezavisnost i koji se očekivano nalaze upravo između većih gradova, te jednako bliskih veza s tim gradovima.

Van Haegen i Pattyn (1980, str. 70), prihvatajući stav o nastanku “nove forme grada” – grada regije¹⁶, naglašavaju da njegova prostorna analiza mora biti zasnovana na analizi prostornih procesa koji determiniraju lokalizaciju sadržaja osnovnih ljudskih aktivnosti. Farias i Stemler (2006, str. 2) argumentiraju da su neekonomski faktori, kao što su kulturna raznolikost, način i stil življenja, postali odlučujući faktori u sustavu kompetitivnosti gradova, kao “kriterij lokalizacije kapitala i ljudi”. Izbor lokacije pojedinih funkcija generira sustav mobilnosti, koji onda određuje grad regiju i njegova područja relacija, tj. asocijativnosti.

Govoreći o gradu, njegovim administrativnim granicama i regionalnim vezama, Dickinson (1998, str. 227–228) tvrdi da grad ne možemo u potpunosti razumjeti ako ga promatramo samo kroz arbitrarno postavljene granice, te promatra grad kroz osnovne urbane funkcije: stanovanje, rad, rekreacija i infrastruktura. Svaka od urbanih funkcija ima svoj poseban prostorni domet utjecaja, drugačiji u ovisnosti o prirodi te funkcije. Domet utjecaja opisuje funkcionalnu asocijativnost između centra i periferije. Preklapanjem linija koje opisuju domet pojedinih funkcija, te eventualnih novih pojava, može se označiti kao fizički prostor grada regije. Ipak, Dickinson upozorava da je koncept grada regije, kao i svi koncepti, “mentalni konstrukt”, te koji treba tražiti za svaki grad posebno i koji ovisi kako o prirodi centra tako i o prirodi okruženja, te nastaje u interrelaciji centra i periferije. Morgan (2014, str. 297) napominje da je “ekološka zabluda vjerovati da ono što vrijedi za neke gradove-regije, vrijedi za sve gradove-regije”.

Dickinson (1998, str. 228) navodi četiri kategorije regionalnih funkcionalnih asocijativnosti ili povezanosti grada s okruženjem: (1) trgovinska relacija – poistovjećena je sa trgovinskim prostorom, a obuhvata sva područja individualnih veza razmjene, (2) socijalna relacija – definira socijalni prostor, a čine ga kulturne i obrazovne veze, “patroniziranje” svijeta kazališta, koncerata, muzeja, te općih socijalnih veza, ponašanja i ideja, koje onda “odaju sliku naprednosti i nalaze svoj izraz, kroz izraz grada”, (3) mobilnost – definira naseljeno područje odnosno prostor kretanja ljudi prema centralnom gradu i iz njega, a prvenstveno se odnosi na dnevna kretanja na posao, zabavu, u kupovinu, ali se može odnositi i na sezonske stanovnike i posjedovanje poljoprivrednog

zemljišta od strane “urbanog”, te (4) utjecaj – dinamični prostor djelovanja na promjenu namjene urbanog i poljoprivrednog zemljišta.

Posljednjih godina, istraživanja potvrđuju (Rodríguez-Pose, 2008; Larkin i Marshall, 2008) da je koncept grada regije ponovno privukao pažnju i da je kombinacija urbane jezgre ili jezgri, povezanih sa semi-urbanim i ruralnim okruženjem funkcionalnim vezama, rastuće prihvaćen kao odgovarajuće mjerilo za implementaciju razvojnih politika. Također se navodi da je i dalje nizak nivo dogovora o definiciji grada regije, da se termin upotrebljava od strane urbanih elita, te da problemi koji se tiču grada regije, moguće, nisu drugačiji od problema urbanih sustava drugih prostornih razmjera.

Konurbacija i megaregija

Konurbacija je složeni morfološko-funkcionalni urbani sustav koji se može detektirati u različitim prostornim veličinama i definira prostorno-funkcionalni odnos centara i periferije u sustavu. Pojam konurbacije je ustanovio P. Geddes, 1915. godine (Herbert i Thomas, 2012, str. 81), kada je opisao fizičko srastanje gradova u Velikoj Britaniji¹⁷.

U morfološkom smislu, konurbaciju čini više urbanih jezgri, odnosno aglomeracija, na takvim udaljenostima da su se razvijale kao samostalne (npr. metropole), a u nekom vremenskom periodu su se fizički spojile u jednu morfološku cjelinu, kontinuirano povezanu u zajedničku aglomeraciju. Fizička povezanost aglomeracija, jasno definiranih jezgri grada unutar konurbacije, ne sugerira postojanje utjecaja ili ovisnosti pojedinih aglomeracija (Farias i Stemler, 2006, str. 12), iako, obično, dobivaju ime po najjačim centrima. Postojanje stanovite dominacije je moguće, ali svi centri konurbacije i dalje imaju individualne specifične funkcionalne veze sa okruženjem, koje ih time čine individualnim i samostalnim (Herbert i Thomas, 2012). S obzirom na postojanje više centara, konurbacija se naziva i policentrična aglomeracija. U literaturi Sjeverne Amerike, pojam konurbacije se može odnositi i na pojam *urbanog polja*.

Najpoznatije konurbacije su (Pitzl 2004, str. 38): Rhein-Main, Rhein-Ruhr, “Flamanski dijamant” i Randstad (Europa); “Boswash”, “Chipitts”, “Sansan” i “Zlatna potkovaica” (Sjeverna Amerika); Hong Kong-She-

nhzen-Guangzhou, Nagoya-Osaka-Kyoto-Kobe (Azija).

Srastanje velikih metropola u konurbaciju i širenje funkcionalnog utjecaja na okruženje opisuje se kao pojava novog stadija u razvoju centara i samog sustava tih centara, u prostorno-funkcionalnu formaciju dvojakog naziva – *megaregija* ili *megalopolis*. U Sjevernoj Americi je postavljeno pet kriterija koji definiraju megaregiju, od kojih svi ili većina trebaju biti ispunjeni, i to (RPA, 2014): (1) okolišni sustavi i topografija, (2) infrastrukturni sustavi, (3) ekonomska povezanost, (4) obrazac naselja i namjena zemljišta te (5) zajednička kultura i povijest. Megaregije su planirane formacije koje prevazilaze granice država, a postaju odlučujući faktor razvoja kontinenta i globalnog razvoja. Megaregije se povezuju s konceptom *bezgraničnog grada*, koji je zabilježio francuski geograf J. Gottmann¹⁸ (1961, citirano u Smith, 1980, str. 14).

Optimalna i minimalna veličina grada

Vežano za složene urbane sustave, a uz pojam konurbacije, treba dati i objašnjenje pojmova *optimalnih* i *minimalnih veličina* gradova, a u odnosu na nivo urbaniteta i opću održivost struktura, ekološku podobnost, demografski ekvilibrij, resursno bogatstvo, veličinu teritorija, gustoću nastanjenosti itd. ili kao potencijalnih centara urbanizacije u sadržajnosti određenih viših nivoa funkcija centraliteta.

Mogućnosti pojava vezane su za ekonomski nivo razvijenosti te brojčano stanje zaposlenih. Koncept optimalne i minimalne veličine grada koristi određene planerske pokazatelje ekonomskog karaktera koji su neophodni u ponudi funkcija centraliteta. Kako su mnoga područja (osobito ruralnog karaktera, te određena prirodnom morfologijom prostora) ograničena u širenju naselja, ali lokacijski pojavno na malim odstojanjima, to se primjenom stvaranja konurbacija, kao njihovog zbira, stvaraju ekonomske pretpostavke za povoljnu urbanizaciju, odnosno mogućnosti za pojave funkcija centraliteta višeg nivoa.

Prostorni i urbani planeri koriste različite vrste i broj funkcija centraliteta koje pretpostavljaju kao neophodne u razvoju urbanog centra i njegovog nivoa ponude.

Tako Duncan (1956) daje značaj ponudi funkcija kulture, socijalnog razvoja i dostupnosti okruženja u ponudi grada, zdravstvu, javnoj si-

gurnosti, upravi, školstvu, javnim institucijama, rekreaciji, trgovačkim centrima i dr.

Optimalnu veličinu centra Clark (1945) određuje na osnovi gradskih funkcija i njihove ekonomske efikasnosti. Polazi od pretpostavke da grad ima određenu grupu reprezentativnih javnih, uslužnih djelatnosti određene kvalitete, koja efikasno djeluje. Autor pretpostavlja da urbano područje treba imati koncentraciju od najmanje 100 000 do 200 000 stanovnika.

Drugi autori optimalni grad – urbano područje grada, određuju na osnovi socijalnih troškova za infrastrukturu.

Pol rasta

Prema Gantsho (2008, str. 2), koncept pola rasta potiče od britanskog ekonomiste Williama Pettyja (1623 – 1687), koji je, fasciniran visokim ekonomskim rastom Londona XVII stoljeća, pretpostavio da su jake urbane ekonomije “kičma i motor” bogatstva države. S druge strane, kreatorom teorije pola rasta, na europskom kontinentu, smatra se francuski ekonomist Perroux, prema kojem pol rasta jeste “propulzivna jedinica u određenoj sredini” (Perroux¹⁹, 1961, citirano u Hospers, 2003, str. 80). Pod propulzivnim jedinicama (jezgro) podrazumijevaju se vodeće firme, ključne industrije ili druge “aktivne jedinice” (npr. univerziteti) koje su sposobne da dominiraju okruženjem (periferijom).

Gantsho (2008, str. 4) konstatira da su razvoj i interpretacija teorije pola rasta vrlo različiti i da je teško postaviti jedinstvenu definiciju. Iz geografskog rječnika, autor navodi: “Polovi rasta su, obično, urbani prostori koji imaju korist od ekonomije aglomeracije, a trebali bi biti u interakciji sa prostorom okruženja, šireći prosperitet iz jezgra prema periferiji.”

Teorija pola rasta je oslonjena na teoriju aglomeracije, a funkcioniра na osnovu privremenih razlika u nivou razvoja prostora, kada asimetričnost između centra i periferije potiče tokove novca odnosno dinamiku ekonomije, a time i razvoj prostora. Pitanje odnosa centra i periferije Hansen (1972) objašnjava kroz jedan scenarij razvoja pola kao urbanog središta ekonomskih djelatnosti, kada pol rasta može postići samostalan razvoj, do stadija kada se rast širi u polariziranu regiju ili u druge slabije razvijene regije.

Hospers (2003, str. 11) objašnjava da pol rasta djeluje kao magnet, privlačeci proizvođače i konzumente iz drugih područja, te da ima efekt “uspjeha koji generira uspjeh”, ali i sugerira da se scenariji razvoja pola i periferije mogu kretati od kontinuiranog rasta jezgra i opadanja periferije do “zrelosti” jezgre, kada ona prelazi u stadij “pola skupljanja”, a u korist nekog novog pola razvoja. Ovo nikako ne mora značiti gašenje pola razvoja, nego prije prilagođavanje redistribuciji tokova ekonomije kroz, npr., diversifikaciju i inovativnost.

U suvremenom razumijevanju teorije pola rasta, u okruženju nove ekonomije, pojavljuju se i novi koncepti poput *klastera*, *inovativnih miljea* ili *kreativnih gradova*. Hospers (2003, str. 81) naglašava da, i pored novih termina, pol rasta najbolje objašnjava kontinuiranu povezanost između vremenskih (rast) i prostornih (pol) aspekata ekonomskih aktivnosti.

U naučnim izvorima, kritika teorije polova rasta ima tri perspektive. Jedna potvrđuje afirmaciju koncepta i odlučno zastupanje i prakticiranje u prostornom planiranju. Serra (2003, str. 2) navodi da je koncept primijenjen u mnogim državnim planovima te objašnjava da razlog tome leži u činjenici da “teorija sugerira da ekonomski rast, interregionalna ujednačenost razvoja i integracija regija u opadanju, može biti postignuta kroz strategiju decentraliziranog razvoja”. Drugi autori tvrde da je teorija pola rasta, u mnogim pristupima regionalnog planiranja, prevaziđena i odbačena (Parr, 1999, str. 1196), dok treći vjeruju da je koncept u suštini afirmativan i da može biti koristan kao metoda analize vjerojatnosti procesa regionalnog razvoja (Hansen, 1967).

Osovinski razvoj

Osovinski razvoj (kao i izrazi *razvoj po osi*, *aksi*, *koridoru*, *liniji*, *traci* i sl.) u urbanom planiranju u upotrebi je od 30-ih godina prošlog stoljeća i do danas nije napušten u prostornoj i urbanoj praksi. Posebno je iniciran općim razvojem, a prostorno usmjeren uz prometne koridore. Organizacija ovakvih gradova se naziva još i *linijskom* ili *linearnom*.

U zagovoru ove teorije Doxiadis predviđa razvoj područja istočne obale SAD-a i Velikih jezera uz granicu sa Kanadom. Također, autor postavlja tezu prema kojoj bi čitava zemaljska kugla mogla biti urbanizirana

na osnovnim prometnim pravcima – *ekumenopolis*. Ruski teoretičari, Gutnov i Lezava, razmatraju istu teoriju na primjeru Transsibirske željeznice i urbanizaciju uz ovaj koridor prema principu složenih urbanih formi.

U praksi se osovina razvoja upotrebljava u dva značenja kao: (1) strukturno-prostorni oblik, trenutačna slika razvoja i (2) normativan pojam ili model prostornog uređenja. U tom smislu može biti na razini širih prostora uređenja (na razini države, regije). Kada ima pragmatičan karakter, onda osovina poprima oblik razvoja.

Osovine razvoja su definirane još i kao (Pottier, 1963; Brösse, 1982): (1) osovine veza – komunikacija i (2) osovine naseljavanja ili koncentracije, obje na razini širih prostora uređenja.

Razvoji koji nastaju na komunikacijama – drumskom, šinskom ili vodnom putu, nisu vezani za uski pojas oko infrastrukture, nego, naprotiv, sežu duboko u teritoriju oslonjenu na samu osovina razvoja. Razvoj počinje u jednoj točki, iz koje polazi osovina prema drugoj točki razvoja. Gayer²⁰ (1998, str. 123, citirano u Hauptfleisch i Marx, 2011) definira razvojnu osovina kao dinamičnu pojavu, koja evoluiru u različite stadije tokom vremena. Autor definira genezu osovine razvoja kroz četiri stupnja razvoja: (1) potencijalna osovina – izbor pravca koji ima snagu da razvije točku na drugoj strani, (2) osovina u nastajanju – komunikacija (“prst”) je uspostavljena između primarnih centara, (3) zreli stupanj – na koridoru se formiralo više sekundarnih centara, te (4) stupanj starosti (uspavanosti) – prekomjerna koncentracija je dovela do stvaranja aglomeracije, disekonomija ili reverzne polarizacije.

Koncept *razvojna osovina* dobio je veliku praktičnu primjenu u regionalnom planiranju. Direktna relacija prometnih osovina i razvoja naseljenosti posebno je primjerena za određena veća planska područja (regije, metropolitanske zone), gdje postoji direktna relacija između funkcionalne hijerarhije i veličine prostora, sa stupnjevanjem razvojnih osovina (Vresk, 1990).

Grad kapija

CEMAT-ov rječnik pojmova (2007, str. 10) dobro objašnjava pojam grada kapije Europskog kontinenta, s aspekta politike razvoja i s akcentom na potencijale ekonomskog razvoja:

Gradovi kapije ili *pristupni gradovi* ili *vrata*, predstavljaju ključne ulazne točke za Europu, tipično smještene u glavnim lukama i/ili zračnim lukama, ali također i gradovima trgovačkih sajmovia i izložbi, te kulturnih centara, koji će vjerojatno biti glavna mjesta privlačenja međunarodnih turista.

Uklanjanje državnih granica unutar Europske unije i proširenje EU-a, stvorili su nove mogućnosti. Gradovi i metropolitanske regije koji su nekada bili na državnim periferijama ili uglavnom povezani s gradovima van EU-a, mogu preuzeti novu ulogu gradova kapija ili pristupnih gradova u policentričnim mrežama. Kako bi se ostvario ovaj potencijal, moraju biti povezani s transeuropskim mrežama.²¹

Međutim, gradovi kapije mogu biti promatrani i šire, s aspekta njihovog značenja. Ohrabreni novom pozicijom ili mogućnostima razvoja, mogu pokazati sposobnosti, ali i slabosti, popuštanje i opasno odstupanje od tradicionalnog koncepta grada, što onda izobličuje samo značenje grada, iz kojeg je potencijal nove pozicije i potekao. Ovakvi tokovi razvoja neminovno vode ka gubljenju pozicije grada.

Burghardt²² (1971, citirano u Pain 2011, str. 1175) promatra grad kapiju s aspekta njegove prirode i objašnjava kako su oni, tradicionalno, bili viđeni drugačijim od christallerskih “centralnih mjesta” ili “habova”. Razlog različitosti leži u činjenici njihove jedinstvene prostorne pozicije – “ulaz u (i neophodno izlaz van nekog prostora) [...] teži da bude uzak i vjerojatno će biti korišten od strane bilo koga, želeći da uđe ili napusti njegov ‘pripadajući’ prostor ‘iza’ [tako da] grad ima poziciju odlučivanja o vezama između pripadajućeg prostora i vanjskog svijeta”. Pitanje odlučivanja o vezama, u kontekstu tranzicije grada prema novoj poziciji, sugerira mogućnost slabosti u procesu odlučivanja te moguće socijalne ili kulturološke konflikte, koji se mogu manifestirati u gradu kapiji i njegovom okruženju.

Grad grozd

Grad grozd ili *grad u gradu* – pojam je vezan za genezu grada, tj. način njegovog nastanka (Žuljić, 1989, 1999). Slično razvoju konurbacije, i grad grozd ili grad u gradu javlja se kao zbir više manjih gradova, nastalih na malim prostornim odstojanjima, koji su vremenom srasli u jednu

cjelinu, zadržavši mnoge specifičnosti, osobito dijelove centralnih zona (Lynch, 1974).

Suština razvoja prostora kao grada grozda jeste koncept razvoja postojećih centara ili naselja prema policentričnom sustavu ili policentričnoj aglomeraciji. Namjera je da se na ovaj način ublaže razlike između centra i periferije te proizvede prostor ujednačenog razvoja.

U novije vrijeme, veliki gradovi, radi efikasnije organizacije, boljih socijalnih uvjeta, prihvatljivih sredina za ugodnije življenje, opredjeljuju se za organizaciju grada kao grada sastavljanog iz čovjeku mentalno prihvatljivih prostornih veličina, funkcionalno zaokruženih na nivou dnevnih potreba višeg reda. Kod dugotrajne urbanizacije, koja je zasnovana na principu spajanja više naselja u jednu cjelinu kao policentričnu urbanu sredinu, može se dogoditi jači razvoj nekog od tih centara, što dovodi do njihove klasifikacije na glavne i one nižeg reda.

Nova centralizacija

Urbanističko-planerska teorija zaključuje da (Lang i Dhavale²³, 2005, citirano u Neuman i Hull, 2009, str. 778) “fragmentirani postmoderni metropolis može otvoriti put neomodernoj proširenoj regiji, gdje će novi oblici mreža i prostorne konektivnosti reintegrirati urbani prostor”.

Ovakvo viđenje je u suglasju sa konceptom *nove centralizacije*, gdje je planski akt razvoja odgovor na dinamične promjene u prostoru, čiji razvoj su, tokom stanovitog vremenskog perioda, određivale sile samoorganizacije. Ove sile su “birale” sebi najpodesnije prostore za razvoj, proizvodeći, za grad, opterećujuću količinu disperzije funkcija. Zadatak nove centralizacije, ili *urbane renesanse*, odnosno *kompaktnog grada*, jeste upravo reintegracija urbanog prostora u jedan novi sustav, ne dramatično drugačiji od ostalih, ali dobro balansiran i ujednačenog razvoja. Naučna literatura upozorava da pristupi planiranju, poput kompaktnog grada ili urbane renesanse, karakteristični za gradove razvijene ekonomije, ne moraju biti odgovarajući za gradove ekonomije u razvoju.

Značenja urbanih procesa i pojavnosti data u uvodnom dijelu knjige podržavaju naš koncept mogućeg prostornog razvoja Sarajeva, zasnovan na planiranju i opravdanoj međurelaciji više teorija urbanih

sustava i razvoja. Sarajevo metropola je i pol razvoja, i metropola, i grad regija, i grad grozd – Sarajevo je centar svoje periferije i vidi je kao privremeno prostorno definiran sustav dinamičnih nivoa centraliteta, u promjenama prema novom razvojnom stupnju prostora – značajno kvalitetnijem od sadašnjeg.

Stav autora jeste potvrda i planiranja prostornog razvoja Sarajeva, odnosno sustava centara, eksplicitno datog u aktualnom Urbanističkom planu grada (1986 – 2015). Ovim planom je jasno rečeno da se predloženi sustav centara može razviti i drugačije. Izabranu metodologiju ocjenjujemo dovoljno predviđajućom, kako bismo imali osnove da postavimo koncept razvoja Sarajeva kao novog centra u urbanom sustavu, pola razvoja glavnog grada države, metropole i postmetropole Sarajevo i njene regije – prostora nove centralizacije, kojem može dati dinamičniji razvoj i prosperitet. Uključenost administracija pojedinih prostornih cjelina je odlučujuća za uspješno upravljanje prostorom za dobrobit svih žitelja i korisnika grada.

POVIJESNI KONTEKST

PROSTORNE GENEZE SARAJEVA

Za koncipiranje buduće prostorne organizacije Sarajeva metropole i metropolitanskog područja, smatramo veoma važnim predočavanje urbanološkog materijala koji je razvojno kronološki sistematiziran prema historiografskim kriterijima i koji daje uvid u etape urbanog razvoja Sarajeva, od njegovog nastanka do danas (Slika 2). Stoga, u nastavku dajemo pregled osnovnih činjenica o povijesnom kontekstu njegove prostorne geneze.

Sarajevo od prapovijesti do osmanskog perioda

Prostor današnjeg Sarajeva je zbog svog geografskog položaja, ukrštanja važnih putnih pravaca, vodnog bogatstva, uzvisina i plodnih zaravni uz riječne tokove, pogodovao stvaranju ljudskih nastambi još u prapovijesnom periodu. Tako povijest prvih naselja u Sarajevskom polju seže do mlađeg kamenog doba – neolita, kada je, uz rijeku Že-

Slika 2: **Granice prostornog razvoja Sarajeva kroz vrijeme**

(Napomena: za godine 1400. i 1878. prikazana je granica izgrađenog prostora, a za ostale periode dat je obuhvat plana; za godinu 1948. granice na sjeveru i jugozapadu dijelom su pretpostavljene)

Urbanistički plan 1986-2015
Generalni urbanistički plan 1965-1985
Generalni regulacioni plan 1948
1882
1878
~ 1400 Čengić, 2014

ljeznicu, formirano naselje Butmir, koje je trajalo milenijumima.

U brončanom dobu, Sarajevsko polje bilo je opasano obrambenim naseljima – gradinama, lociranim na strmim uzvisinama i sa središtem u Butmiru: Gradac kod Kotorca, Nakle kod Vojkovića, Rogoš kod Blažuja, Vrutci kod Vrela Bosne. Iz istog perioda potiču gradine koje su štatile i dolinu Miljacke: Debelo brdo sa Zlatištem i Soukbunarom, Gradac (iznad potokâ Bistrik i Koševo), Kokorevac, Obhođa, Bakije, Bijela tabija, Borije, Mrkovići, Nahorevo.

U ranom željeznom dobu – halštatu, Iliri su naselili Debelo brdo sa Zlatištem i Soukbunarom, Gradac (iznad potokâ Bistrik i Koševo), Obhođu, Bakije, Nahorevo, Orlovac i Močila.

Početakom I stoljeća nove ere, Rimljani su pokorili Ilire i prostor Sarajevskog polja pripojili rimskoj provinciji Gornji Ilirik – Dalmacije. Rimljani su izgradili putni pravac od jadranskog primorja prema Panoniji, koji je prolazio središtem današnjeg Sarajeva i podigli su naselja na Debelom brdu, Vratniku, Alipašinom mostu, u Švrakinom selu,

Gornjem Kotorcu, Hrasnici, Vrucima, Blažuju i na Stupu. Rimsko naselje na prostoru današnje Ilidže zvalo se municipium *Aquae S...* Bilo je upravni i kulturni centar cijele sarajevske oblasti i imalo je status najprije municipija, zatim kolonije i na kraju *res publica*.

Početakom VII stoljeća, ove prostore nastanili su Slaveni. Oblast koju su zauzeli bila je plemenska upravna jedinica – župa, koja je vjerojatno odmah na početku dobila ime Vrhbosna. U župi je postojao i grad s istim imenom.

Tokom srednjeg vijeka, župa Vrhbosna prostirala se preko Sarajevskog polja i okolnih planinskih predjela i u njoj je postojao samo jedan utvrđeni grad – Hodidjed (do danas nije sigurno da li se nalazio na lokalitetu današnje Bijele tabije ili u Bulozima). Papinski dokumenti navode da je ovdje, u Brdu, sredinom XIII stoljeća, izgrađena katedrala svetog Petra, što ukazuje na važnost Vrhbosne i potvrđuje njenu vezanost uz papu i crkvu svetog Petra u Rimu. U župi Vrhbosni bilo je i više manjih naselja, među kojima su najpoznatiji trg Tornik ili Utorkovište (trgovište na raskrsnici putova kod današnjeg Higijenskog zavoda i Alipašine džamije) i selo Brodac na Bentbaši, od kojeg je, sredinom XV stoljeća i dolaskom Osmanlija, započelo formiranje današnjeg Sarajeva.

Sarajevo u vrijeme osmanske vladavine

Početakom XV stoljeća, Turci Osmanlije zauzeli su Vrhbosnu, ali su se na ovim prostorima trajno naselili tek dvije decenije kasnije. Njihovim dolaskom, Sarajevo je dobilo nove urbane funkcije. Princip osmansko-turskog gradograditeljstva – stroge funkcionalne odvojenosti poslovne (čaršije) i stambenih zona (mahala) – čvrsto je definirao prostornu organizaciju prvih urbanih naseobina u sarajevskoj kotlini, a institucija vakufa, utemeljenjem sakralnih i javnih objekata, bila je presudna u formiranju centra budućeg grada i usmjerivač njegovog daljeg razvoja.

Prva faza urbanog razvoja Sarajeva započela je sredinom XV stoljeća, gradnjom objekata vakufa Gazi Isa-bega Ishakovića, koji su, svojim sadržajem i načinom prostorne kompozicije, postali centar duhovne i materijalne kulture i ukazivali su na svjesno planiranje budućeg grada.

Za vrijeme vladavine Gazi Isa-bega Ishakovića, varoš se na obje obale Miljacke razvijala oko namjesnikovog dvora – saraja, izgrađena je prva džamija (današnja Careva džamija) i do nje hamam. Pred džamijom, Sarajevo je dobilo most na Miljacki i oko njega, uz obje obale rijeke, uzvodno i nizvodno, izgrađeni su dućani. Podignuti su musafirhana, devet mlinova i nekoliko tabhana u selu Brodac, brana na Miljacki, han Kolobara i uz njega bezistan, vojna rezidencija na dnu Širokače, doveden je vodovod s Bistrika. Stara čaršija proširena je u pravcu istoka, gdje se razvila Baščaršija. Općenito, vrijeme namjesnikovanja Gazi Isa-bega Ishakovića bio je period brzog razvoja Sarajeva u kojem je ono steklo status kasabe.

Druga faza urbanog razvoja Sarajeva obilježena je Gazi Husrevbegovim vakufom i označavala je početak najznačajnijeg perioda prostornog širenja grada. Objekti vakufa, izgrađeni u prvoj polovini XVI stoljeća, tvorili su duhovni, kulturni, socijalni i ekonomski odnosno urbani centar šireg regionalnog značaja. U odnosu na prvobitni centar, objekti ovog vakufa podignuti su na njegovom zapadnom rubu, označavajući dalji tok prostornog širenja Sarajeva prema otvorenoj dolini, smjerom koji je do danas ostao nepromijenjen. Izgrađena je Begova džamija i oko nje medresa, dva mauzoleja, musafirhana, hanikah, imaret, bezistan, karavan-saraj Tašlihan, hamam, 60 dućana u čaršiji, a Sarajevo je od kasabe postalo šeher.

Treća faza urbanog razvoja grada ide od smrti Gazi Husrev-bega, sredinom XVI i traje do kraja istog stoljeća, kada je Sarajevo dostiglo svoj najveći opseg. Prostiralo se od Bentbaše na istoku do Marijin Dvora na zapadu, u dužini od 3 km, te od Sedrenika na sjeveru do iznad Komatina na jugu, u dužini od 2,5 km.

Do kraja XVI stoljeća, Sarajevo je brojalo oko 50 000 stanovnika, diferenciranih prema zvanju, religijskoj pripadnosti i imovinskom stanju, i imalo blizu 100 džamija, dvije crkve i sinagogu, više tekija, imareta i musafirhana, tri medrese i veći broj mekteba, šest hamama, tri bezistana, nekoliko daira, oko 1000 dućana, više hanova, tri kamena i četiri drvena mosta. Dovršena je i izgradnja čaršije, mjesta zanata i trgovine, na kojima je počivalo gospodarstvo grada.

Od ovog vremena pa sve do austrougarske okupacije nije bilo

novog prostornog širenja Sarajeva, a graditeljska djelatnost svodila se na obnovu brojnim požarima i poplavama porušenih zona grada.

Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije (1878) i s njom uvođenje kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa značajno su se odrazili na urbanu sliku Sarajeva, do tada tipično feudalnog grada. Nova uprava teritorijalno je podijelila Sarajevo na sedam gradskih kotara, s utvrđenim granicama i nazivima, a prostorna organizacija iz osmanskog perioda, zasnovana na strogoj funkcionalnoj razdvojenosti poslovne (čaršije) i stambenih zona (mahala), prestala je važiti.

Kroz cijelo vrijeme osmanske vladavine, Sarajevo je bilo najveći grad u Bosni i Hercegovini i njen administrativno-upravni centar. Geografski položaj grada, na raskrsnici putova koji su vodili iz tri divergentna pravca – dolina Drine, Neretve i Bosne, kao i njegova povijesna pozadina, bili su dovoljni razlozi da Sarajevo i dalje ostane glavni grad novoosvojene pokrajine. Za potrebe nove vlasti, uz promijenjene nazive, zadržane su zatečene turske upravne institucije.

U ovoj povijesnoj etapi razvoja, prostorna geneza grada obilježena je proširenjem najprije njegovih zapadnih, a zatim i sjevernih teritorijalnih granica. U prve dvije decenije, prostorno širenje Sarajeva teklo je u pravcu zapada, prema ravnici Sarajevskog polja. Izgrađeni su upravni objekti i javni park (kod Alipašine džamije), Vijećnica, Sud, Pošta, Banka, Katedrala, Zemaljski muzej, hotel, banjski kompleks Ilidža, škole, groblja, vojni logor i željeznička stanica, a uz njih i nova naselja. Na lijevoj obali Miljacke, zapadno od mosta Vrbanja, podignuti su privredni objekti klaonice i fabrike duhana, kao i novo naselje u Kovačićima. U pravcu sjevera, u dolini potoka Koševo, doseljavanje stranaca, izgradnja pivare i otvaranje nekoliko većih ciglana uvjetovali su podizanje novih stambenih objekata. Izvršena je regulacija toka i profila korita rijeke Miljacke, grad je dobio suvremenu komunalnu infrastrukturu – vodovod, kanalizaciju, plinovod, električnu energiju, a u rad je pušten i prvi tramvaj.

Do kraja XIX stoljeća, Sarajevo je još jednom proširilo svoje zapadne i sjeverne granice. Za potrebe direkcije željeznica, podignute su radi-

onica i ložionica, zbog čega je gradskom teritoriju, na njegovom zapadnom kraju, iz katastra općine Dolac, pripojeno devet katastarskih čestica. Razvoj željezničkog prometa generirao je i nastanak novog naselja, zapadno od stanice, koje je tada priključeno gradu. Za potrebe izgradnje opće zemaljske bolnice, na sjevernom graničnom području – Koševu, u gradski teritorij uključeno je još 10 novih katastarskih čestica. Time je okončano prostorno širenje grada u ovom periodu, a postojeća urbana struktura dalje je upotpunjavana gradnjom novih javnih, privrednih i stambenih objekata.

Kroz četiri decenije austrougarske okupacije, Sarajevo je doseglo broj od oko 60 000 stanovnika i površinu od oko 13 km².

Sarajevo između dva svjetska rata

Između dva svjetska rata, izgubivši značaj kao politički i upravni centar šireg područja, Sarajevo je stagniralo ekonomski i u broju stanovnika, a nije bilo ni novog teritorijalnog širenja. Malte (naplatne stanice za ulazak u grad) su i dalje određivale okvir grada, a njihove lokacije, naslijeđene iz austrougarskog perioda, ostale su nepromijenjene: Dariva, Višegradska kapija, Sedrenik, Pionirska dolina, Koševsko Brdo, Dolac, Kovačići i Hambina Carina.

U ovom periodu, nova gradnja odvijala se isključivo unutar postojeće zone građenja, a u naslijeđe je ostavila značajan broj objekata s odlikama arhitektonskog izraza secesije (floralni motivi, karakteristični za Bosnu i Hercegovinu), kao i onih građenih prema principima moderne.

Sarajevo poslije Drugog svjetskog rata

Poslije Drugog svjetskog rata, Sarajevo je postalo upravni centar Republike, a industrijalizacija Bosne i Hercegovine, praćena deagrarizacijom, pokrenula je intenzivan proces doseljavanja seoskog stanovništva u gradove, zbog čega je Sarajevo doživjelo nagle promjene u porastu broja stanovnika, širenju gradskog teritorija i privrednom razvoju.

Neposredno nakon oslobođenja, prostor grada podijeljen je na devet kvartova: Centar, Bjelave, Kovači, Vratnik, Bistrik, Čobanija, Kovačići, Marijin Dvor i Novo Sarajevo. Međutim, ovakva teritorijalna organizacija je ubrzo prestala da važi i Sarajevo je podijeljeno na četiri

rajona, od kojih je prvi obuhvatao Vratnik, Kovače i istočni dio Centra, drugi – zapadni dio Centra, sjeverni dio Marijin Dvora i Bjelave, treći – Bistrik, Čobaniju i južni dio Marijin Dvora i četvrti – Novo Sarajevo, Kovačiće i zapadni dio Marijin Dvora. Ovakva podjela teritorije grada označila je početak formiranja gradskih općina. Nedugo zatim, i naselje Ilidža proglašeno je petim rajonom.

Do 1948. godine, Sarajevo je značajno proširilo svoje zapadne, sjeverne i istočne granice, kada su gradskom teritoriju pripojeni: Ilidža, naselja duž rijeke Željeznice do Kijeva, ona u podnožju Igmana – na granici sa Hadžićima, rajlovačka, vogošćanska i koševska, kao i naselja situirana na pravcu prema Crepoljskom i Hreši. U ovom periodu, grad je zauzimao površinu od oko 120 km².

U naredne tri decenije, daljim pripajanjem rubnih naselja, gradski teritorij je višestruko povećan. Tako je Sarajevo 50-ih godina prošlog stoljeća zauzimalo površinu od oko 134 km², a već početkom 70-ih godina površinu od oko 650 km² (Centar, Ilidža, Novo Sarajevo i Vogošća). Godine 1977, gradu su pripojena naselja Pale, Hadžići, Ilijaš i Trnovo i time je njegova površina povećana na 2089 km². Godinu dana kasnije, općina Centar podijeljena je na općine Centar i Stari Grad, a općina Novo Sarajevo na općine Novo Sarajevo i Novi Grad.

U poslijeratnom periodu, Sarajevo je izraslo u administrativno-upravni, kulturni i industrijski centar šireg područja, što je uvjetovalo gradnju većeg broja objekata: željezničke stanice za prugu normalnog kolosijeka (1947), stadiona Koševo (1948), stadiona Grbavica (1953), uspinjače prema Trebeviću (1959), gradskog groblja Bare (1965), aerodroma (1969), KSC Skenderije (1969), RTV doma (1975), Pozorišta mladih (1977), objekta poduzeća Oslobođenje (1982) i mnogih drugih, kao i pozicioniranje privrednih poduzeća na teritorij grada (Famos, Pretis, Zrak, Remontni zavod Hadžići).

U vremenu od 1975. do 1980. godine je realiziran Projekt zaštite čovjekove sredine, kada je uvedeno snabdijevanje grada gasom kao novim energentom, izgrađen je novi kanalizacijski sustav, uređaj za pročišćavanje otpadnih voda, gradska deponija za čvrste otpatke, proširena je vodovodna mreža i unaprijeđen sustav gradskog prometa, što je stvorilo preduvjete za kandidaturu Sarajeva za domaćina XIV

zimskih olimpijskih igara, koje su ovdje i održane, 1984. godine.

Drugu polovinu 80-ih godina obilježila je politička i privredna kriza, koja je kulminirala ratom i početkom četverogodišnje opsade Sarajeva (1992 – 1995), do kada je grad egzistirao u teritorijalnim granicama uspostavljenim krajem 70-ih godina i brojao oko 520 000 stanovnika.

Sarajevo danas

Četverogodišnja ratna razaranja, opsada grada (1992 – 1995) i radikalna promjena političkog i privrednog sustava države su ostavili trag na urbanoj slici Sarajeva. Naime, Daytonskim mirovnim sporazumom (1995), Bosna i Hercegovina je teritorijalno podijeljena na dva entiteta – Federaciju BiH i Republiku Srpsku, a Federacija BiH na 10 federalnih jedinica – kantona.

U ovakvom političkom i teritorijalnom ustrojstvu BiH, Kanton Sarajevo danas egzistira u okviru Federacije BiH i čini ga uže gradsko područje, sastavljeno iz četiri gradske općine (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad) i gradovi općine u širem prostoru Kantona (Ilidža, Vogošća, Hadžići, Ilijaš i Trnovo).

Formiranjem entitetske granice i time izuzimanjem općina na istočnim, sjeveroistočnim i jugoistočnim rubnim područjima iz predratnog gradskog teritorija, prostor Sarajeva je danas sveden na prostor četiri gradske općine i zauzima površinu od oko 250 km², na kojoj živi oko 300 000 stanovnika.

U hijerarhiji bosanskohercegovačkih gradova, Sarajevo je istovremeno glavni grad Kantona, Federacije i Države, sjedište je uprave i administracije svih nivoa vlasti, međunarodnih organizacija i institucija, privredni, ekonomski, kulturni, obrazovni, zdravstveni i prometni centar BiH.

Ovakva njegova višeznačna uloga, bogatstvo prirodnih i stvorenih resursa (multikulturalnost, običaji i sl.), usprkos složenoj političkoj i administrativnoj organizaciji prostora, stvara osnovu za profiliranje Sarajeva kao ambijenta ugodnog življenja i generira mogućnost za razvoj planskog koncepta metropolitanskog prostora.

2. URBANI SUSTAV REGIJE SARAJEVO

U prethodnom poglavlju dali smo povijesno-političke okvire prostora za koji pretpostavljamo da bi, u budućem razvoju Sarajeva kao regionalnog centra i grada metropole, mogao, kroz ponude funkcija centraliteta, ujediniti grad i okruženje u prostorno-urbanu cjelinu, istovremeno potičući razvoj te cjeline i naseobinskog sustava u njoj.

U kontekstu predloženog prostornog okvira kao regionalne cjeline, oslonili smo se na ranija istraživanja o regionalizaciji Bosne i Hercegovine, a osobito na razmatranja Ilijaza Bošnjovića:

- Regionalizacija i centri društveno-ekonomskog razvoja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1969,
- Tercijarne djelatnosti na nedovoljno razvijenom području, Sarajevo 1971,
- Regionalizacija u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1992,
- Regionalna strategija ekonomskog razvoja – Sarajevska regionalna razvojna agencija, Sarajevo 2004.

U daljem tekstu, pozvali smo se na činjenice vezane za Sarajevo kao regionalni centar (PP SRBiH, 1981 – 2000), te njegove tendencije u razvoju metropole i metropolitanske prostorne cjeline. U tom smislu, za prikaz prostorno-urbanog razvoja i naseobinskog sustava, razmotrili smo prirodne i stvorene resurse na kojima će taj razvoj opstati, koje iznosimo u nastavku.

PRIRODNI RESURSI

Regionalno područje Sarajeva karakteriziraju prirodni resursi: *planine, vode, zemljišta za proizvodnju hrane i rudna bogatstva*.

U neposrednom okruženju Sarajeva, što se vrlo rijetko sreće i u širim europskim pa i svjetskim razmjerima, u zoni gravitacije dnevnih kretanja nalazi se lanac planina i izuzetnih prirodnih ljepota. *Planine* su morfološki izrazito razučene, dostižu nadmorske visine do 2000 m i obrasle su šumskom vegetacijom bogate biološke vrijednosti. Klimatski uvjeti čine ih zanimljivim tokom čitave godine i podlogom za razvoj svih vrsta turizma (rekreacije, sporta, proizvodnje ljekobilja, razvoja stočarstva, voćarstva, gljivarstva, lova i sl.). Međutim, tek mali dio ovih prostora je iskorišten i, za sada, uglavnom za potrebe zimske rekreacije. Zbog toga, ovdje izdvajamo lokalitete pogodne za plasman turizma kao razvojne gospodarske grane: Bjelašnica, Igman, Treskavica, Jahorina, Romanija, Ozren, Zvijezda, sve u okruženju Sarajeva, na udaljenosti od najviše jednog sata vožnje.

Vode su drugi resurs kojim je bogato ovo područje. Uz vodne tokove Bosnu, Željeznicu i Drinu te njihova izvorišta i mnogobrojne pritoke (Crnu i Bijelu rijeku, Rakitnicu, kanjon Miljacke, Misoču) prostor regionalnog područja obiluje i termalnim i mineralnim vodama. Ta nalazišta su poznata još od rimskih vremena, a mnoga danas predstavljaju poznate banje: Ilidža, Kiseljak, Fojnica, Olovo i Višegrad. Korištenje pitke vode kao resursa nije gospodarski dovoljno iskorišteno. Vodna rekreacija, sport i turizam tek su u razvoju i, uz planinske resurse, pružaju mogućnosti za cjelogodišnju turističku ponudu. Na Treskavici i Vranici nalaze se i poznata jezera glacijalnog porijekla, Gorske oči.

Zemljišta za proizvodnju hrane su treći resurs prirode. Poljoprivredna proizvodnja predstavlja paralelnu gospodarsku granu razvoju turizma, koji je i dobro tržište za plasman zdrave hrane. Međutim, ovo područje je, s obzirom na morfološke karakteristike, pretežno planinsko, s uskim riječnim koritima i izrazito kontinentalnom i planinskom klimom te kao takvo ograničava i usmjerava proizvodnju hrane na specifične kulture. Također, najkvalitetniji prostori za poljoprivrednu proizvodnju (I, II i III kategorije) leže uz riječna korita i kotline i urbanizacijom su ugroženi, što treba imati u vidu kod predviđanja daljeg korištenja

prostora.²⁴ U određenim planinskim područjima nalazi se i znatan broj sela i seoskih zajednica, čije se stanovništvo bavi uzgojem stoke, proizvodnjom mlijeka i mliječnih proizvoda. U tom smislu, Bjelašnica je posebno interesantna radi relativne očuvanosti autohtonih sela, što može biti podloga za sve traženiji seoski turizam i tzv. aktivni odmor, kao i potencijal za povezivanje svih oblika planinskog turizma sa razvojnim mogućnostima sela.

I konačno, manji broj naselja regionalnog područja zasnivao je svoj razvoj na *rudnim nalazištima* (Breza – mrki ugljen i Vareš – željezna ruda). Napredak u daljnjem razvoju ovih naselja počivat će na upotrebi suvremenih tehnoloških rješenja u proizvodnji i plasmanu proizvoda.

STVORENI RESURSI

Povijesno urbano i arhitektonsko naslijeđe sarajevske regije vrlo je raznovrsno. Geoprometni položaj, česte promjene prouzročene ratovima i pomjeranjima stanovništva i povoljni prirodni uvjeti doprinijeli su da je područje permanentno naseljeno od prapovijesti do danas. Zahvaljujući različitim narodima i kulturama, naslijeđe je obogaćeno i sedimentirano od neolitika do danas, što nam, fenomenskim kontekstom, omogućuje iščitavanje bogate kulturno-povijesne i običajne baštine.

Kulturno-povijesno naslijeđe, kao podlogu u daljnjem razvoju urbanizacije ovog područja, pratit ćemo preko povijesnih ostataka, kroz arheološke lokalitete do kraja srednjeg vijeka, te materijalne ostatke urbanih cjelina i pojedinačnih objekata, koji su u aktivnoj upotrebi i danas. Navest ćemo najznačajnije:

(1) Arheološki nalazi:

- Butmir – lokalitet iz neolitskog vremena u Sarajevskom polju,
- Iliđa – lokalitet banje iz rimskog perioda,
- niz srednjovjekovnih ostataka slavenskih doseljenika, od VI stoljeća, u vidu naselja, utvrda, kraljevskih gradova, franjevačkih samostana (Bobovac – kraljevski grad, Kraljeva Sutjeska, Stari grad Visoko – Vrhbosna, Mile – kraljevski grad u Visočkom

polju, Kreševo sa srednjovjekovnom bosanskom kućom, Očevlje – vodeničarske kovačnice i mlinovi, srednjovjekovna crkva Breza, srednjovjekovni ostaci naselja u okruženju Sarajeva, Franjevački samostan u Fojnici itd.);

- (2) Urbanistički očuvane cjeline s pojedinačnim vrijednim spomenicima iz otomanskog perioda:
 - sarajevska čaršija – ambijentalna cjelina i pojedinačni objekti,
 - sarajevske mahale – ambijentalne cjeline i pojedinačni objekti,
 - Visoko – ambijentalna cjelina čaršije i objekti,
 - Foča – čaršija i pojedinačni objekti,
 - Višegrad – most;

- (3) Urbanistički vrijedne cjeline sa pojedinačnim objektima iz austrougarskog perioda:
 - Sarajevo – secesija, ansambli i objekti – upravni centar države, Grada, Kantona,
 - Franjevački samostan – kulturni centri, čuvari povijesti Bosne,
 - kreševski, visočki i samostan Kraljeva Sutjeska,
 - suvremeni arhitektonski objekti (nedovoljno valorizirani, a dokaz su kulturološkog kontinuiteta), osobito iz XX stoljeća i djela brojnih arhitekata koji su ovdje stvarali, promatrano u periodu od dolaska Austrougara na ove prostore pa sve do danas;

- (4) Balneološka lječilišta duge tradicije:
 - posebno se ističu, dok njihove razvojne mogućnosti još nisu dovoljno sagledane – Ilidža, Fojnica, Kiseljak, koji je u rekonstrukciji, te manje poznata u Olovu i Višegradu,
 - na bazi stvorenih, kulturno-povijesnih, ali i prirodnih vrijednosti, posebno se ističu i bivaju sve poznatije turističke destinacije – Sarajevo s okruženjem (Ilidža, Trnovo, Pazarić, Tarčin i Kreševo), Pale (s okruženjem manjih naselja), Trnovo s Turovima i dr;

(5) Industrijska naselja:

- Vogošća, Ilijaš, Breza, Vareš, Goražde, Hadžići (sva su u fazi obnove, uslijed gospodarskih promjena i novih tehnoloških mogućnosti u proizvodnji);

(6) Prometnice:

- magistralni putovi,
- regionalni putovi,
- željeznica,
- zračna luka.

Kvantitativna i kvalitativna analiza sarajevske regije

Kvantitativni podaci za regionalno područje Sarajeva dati su za 1991. godinu (bez podjele na novonastale entitetske teritorije). Općine su navedene abecednim redom (Tabela 3), bez obzira na političku, demografsku, privrednu i svaku drugu karakteristiku²⁵.

Pokazatelje o veličinskoj strukturi naselja sarajevske regije (Tabela 4) pratimo iz statističkih podataka za 1991. godinu, kada završava jedan ciklus razvoja sustava naselja, koji posebno određuje socijalističko društveno-političko uređenje, u vremenu od Drugog svjetskog rata. Ovaj period karakterizira planiranje prostora, koje za cilj ima postizanje ujednačenog razvoja i vođeno je iz jednog centra, a sa izraženim učešćem svih centara, do najnižeg nivoa.

Nakon 1995. godine, BiH ulazi u novi ciklus razvoja, koji sada određuje društveno-političko uređenje partijskog pluralizma i podređenost prostornog razvoja *otvorenoj ekonomiji*. Planiranje prostora, na državnom nivou, vodi se sada iz dva centra, a ciljevi planiranja su suprotstavljeni tako da je sustav naselja ili neodređen ili proizvodi društvenu i prostornu fragmentaciju. Ovaj period karakterizira vrlo skromna dostupnost zvaničnih statističkih podataka.

Tabela 3:
Regionalno područje Sarajeva: općine, stanovništvo, površina, gustoća naseljenosti i stupanj urbanizacije (1991)

općina	stanovništvo 1991.		površina (km ²)	gustoća naselj. (st./km ²)	stupanj urbaniz.
	općina	grad			
Breza	17 317	4 121	73	237,2	23,8
Centar	79 286	76 771	33	2402,6	96,8
Čajniče	8 956	3 152	275	32,6	35,2
Foča	40 513	14 335	1266	32,0	35,4
Fojnica	16 296	4 225	306	53,3	25,9
Goražde	37 573	16 273	377	99,7	43,3
Hadžići	24 200	5 639	273	88,6	23,3
Ilidža	67 937	63 719	169	402,0	93,8
Ilijaš	25 184	6 833	323	78,0	27,1
Kalinovik	4 667	1 385	732	6,4	29,7
Kiseljak	24 164	3 412	165	146,4	14,1
Kreševo	6 731	1 433	149	45,2	23,1
N. Sarajevo	95 089	90 898	47	2023,2	95,6
Novi Grad	136 616	136 321	48	2846,2	99,8
Olovo	16 956	3 311	408	41,6	19,5
Pale	16 355	7 384	555	29,5	45,1
Rogatica	21 978	8 916	664	33,1	40,6
Rudo	11 571	2 077	344	33,6	18,0
Sokolac	14 883	5 562	689	21,6	37,4
Stari Grad	50 744	48 794	124	409,2	92,6
Trnovo	6 991	2 099	451	15,5	30,0
Vareš	22 203	5 888	390	56,9	26,5
Visoko	46 160	13 663	231	499,8	29,6
Višegrad	21 199	6 902	449	47,2	32,6
Vogošća	24 647	10 598	72	342,3	43,0
ukupno	838 216	543 705	8613	97,3	64,9
ukupno za BiH	4 377 033	-	51 129	85,6	-

Urbani sustav sarajevske regije (Slika 3) opisuju tri karakteristične formacije centralnih mjesta: (1) visoka koncentracija stanovništva i aktivnosti u centru regije, oslonjena na povijesnu razvojnu osovinu sjever – jug (oko 450 000 stanovnika), (2) niz klastera naselja na istoj osovini (dominantne veličine 5000 stanovnika aglomeracije i 20 000 stanovnika u funkcionalnom području) te relativno izoliran klaster naselja u istočnom dijelu regije (prosječno 10 000 stanovnika aglomeracije i 30 000 u funkcionalnom području), (3) niz punktualnih naselja (prosječne veličine 5000 stanovnika aglomeracije i 15 000 stanovnika u funkcionalnom području).

stanovništvo	naselje/općina regije (1991)		
	centar regije	klasteri naselja	punktualna naselja
0 – 3000		Kreševo	Kalinovik, Rudo, Trnovo
3001 – 5000		Fojnica, Kiseljak	Breza, Čajniče, Olovo
5001 – 10 000		Hadžići, Ilijaš, Vareš, Višegrad	Pale, Rogatica, Sokolac
10 001 – 20 000	Vogošća	Foča, Goražde, Visoko	
20 001 – 50 000	Stari Grad		
50 001 – 100 000	Centar, Ilidža, Novo Sarajevo		
preko 100 000	Novi Grad		

Tabela 4:
Klasifikacija gradskih naselja regije po broju stanovnika i formacije urbanog sustava

Slika 3:
Postojeći urbani sustav regije Sarajeva (1991)

PLAN KAO DETERMINANTA PROSTORNE ORGANIZACIJE SARAJEVA

Današnji koncept prostorne organizacije Sarajeva rezultat je planskih i stihijskih akcija koje su provođene kroz različite povijesne etape razvoja grada, čiji kronološki pregled, počevši od vremena austrougarske uprave, a sada u svrhu koncipiranja buduće prostorne organizacije Sarajeva metropole i metropolitanskog područja, dajemo u nastavku.

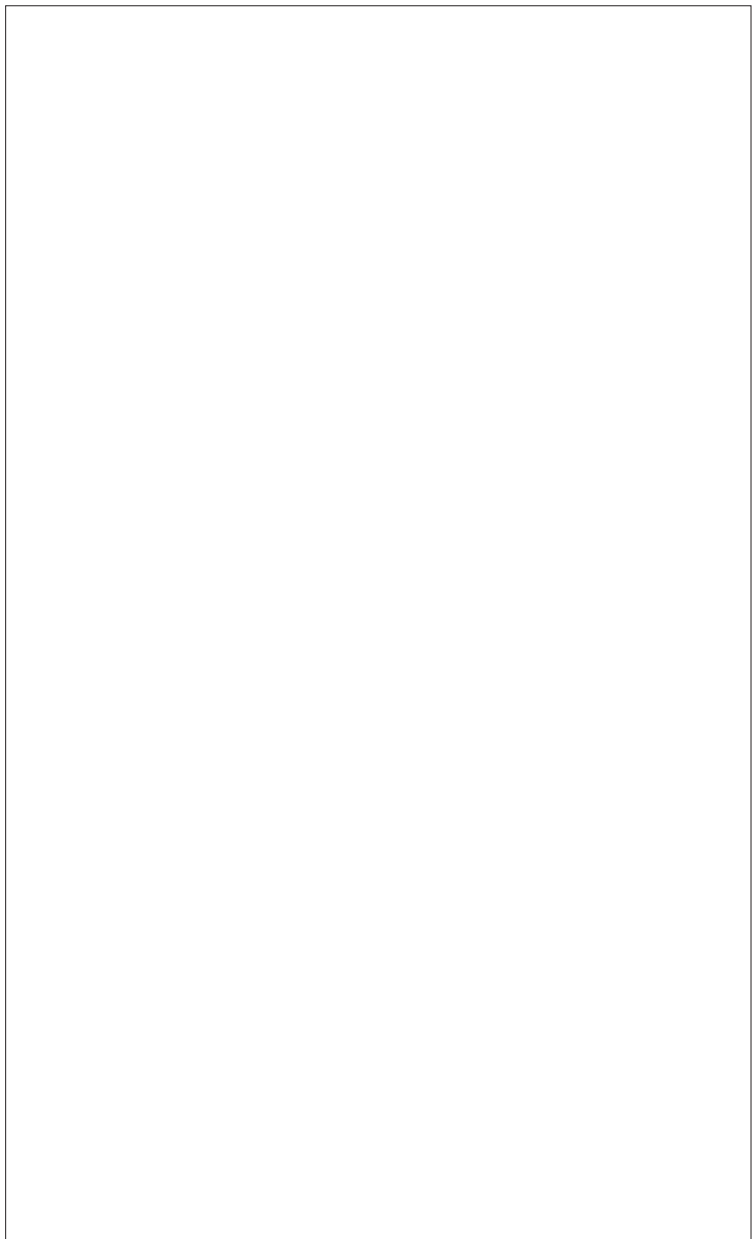
Građevinski propisi u vrijeme austrougarske uprave

Promjeni urbane slike Sarajeva u vrijeme austrougarske uprave, u odnosu na period osmanske vladavine (Slika 4), značajno je doprinijelo uvođenje građevinskih propisa, koji su, u prvom periodu, bili zatečeni turski zakoni o građenju i drumovima i koje je nova vlast objavila uz ostale zakone.

Bez obzira na postojanje ovih propisa, oni su u početku u potpunosti zanemarivani i prve gradnje u Sarajevu nastajale su sasvim slobodno. Tek nakon velikog požara u čaršiji, 1879. godine, započela je njihova primjena i to izradom Plana rekonstrukcije izgorjelog dijela grada.

Godinu dana kasnije, osnovan je poseban Građevinski odbor, koji je svoju djelatnost zasnivao na ovim propisima. Kako su se oni pokazali nepotpunim i nepreciznim, iste je godine Zemaljska vlada usvojila novi Građevinski red, kojim je uvedena obaveza traženja dozvole za gradnju.

Ovim Građevinskim redom i njime propisanim uvjetima građenja i kategorizacijom ulica u četiri klase prema poprečnom profilu, zatečena izrazito organska urbana osnova Sarajeva (u čaršiji nepravilna srednjovjekovna, a u mahalama formirana prema topografiji) postupno se transformirala i udaljila od tradicionalnog poimanja prostora grada. Kako bi obezbijedila provođenje ovih propisa, stranih dotadašnjoj graditeljskoj praksi, Zemaljska vlada je uvela olakšice od poreza. Tako je investiranje novca u gradnju višekatnih objekata mješovitih funkcija (prizemlja javna i stanovanje na etažama) postalo veoma unosno i upravo tada je započela masovna izgradnja najamnih stambenih zgrada, čime je urbana slika Sarajeva bila u potpunosti izmijenjena.

Slika 4:
*Građena struktura
Sarajeva, 1878.
(Izvor: privatni
arhiv autora)*

Godine 1893. objavljen je Građevinski pravilnik za Zemaljski glavni grad Sarajevo, kojim je propisana izrada regulacijskih planova, ukoliko se ukaže potreba za regulacijom postojećih ili izgradnjom novih prostornih cjelina grada.

Već nakon jedne decenije ovi su propisi bili prevaziđeni pa je napravljen prijedlog novog Građevinskog reda, ali on nikada nije usvojen te su prethodni propisi ostali na snazi sve do kraja austrougarske uprave.

Urbanistička djelatnost u periodu austrougarske uprave

Usprkos tome što su se u ovom razdoblju provodile planske akcije na proširenju gradskog teritorija i njegovoj urbanizaciji, Sarajevu je nedostajao sveobuhvatan urbanistički plan, za duži planski period, a kojim bi se sagledali parametri razvoja grada i njihov utjecaj na organizaciju prostora.

Naime, urbanizacija Sarajeva se u vrijeme austrougarske uprave izvodila parcijalno – regulacijskim planovima pojedinačnih ulica ili njihovih dijelova, nekih prostornih cjelina i urbanih poteza. Tako su, do kraja ovog perioda, za cijeli gradski teritorij bili izrađeni zasebni regulacijski planovi, na temelju kojih je (1912) započela izrada Generalnog regulacijskog plana koji, zbog ratnih prilika, nikada nije dovršen.

Već su prve urbane intervencije u tkivu grada, izborom lokacija za izgradnju novih objekata vojnog logora (1878), željezničke stanice (1882) i Zemaljske vlade (1884), pokazale plansko pomjeranje funkcija gradskog centra iz osmanske čaršije prema zapadnoj granici tadašnjeg gradskog teritorija, kao i pravac njegovog budućeg prostornog širenja.

Osim toga, novim urbanim razvojem započela je izgradnja građevinskog bloka, sustava ortogonalne prostorne organizacije, koji se bitno razlikovao od onog slobodnog, zatečenog u urbaniziranim gradskim zonama iz osmanskog perioda. To je bilo posebno vidljivo na područjima od Marijin Dvora do Logora i u Pofalčićima, koji su regulacijskim planovima dobili svoj specifičan karakter i funkcije. U njima je bio zastupljen novi evropski prostorni koncept grada – urbanizam ortogonalne planske osnove blokovskog sustava izgradnje.

Iako je tadašnja urbana praksa zastupala ortogonalni građevinski

blok, proistekao iz dosljedne ortogonalne prometne mreže, ne možemo kazati da je u okviru zatečene gradske teritorije iz osmanskog perioda bilo gradnje ovog tipa. Odnosno, na području od hotela “Evropa” prema zapadu, radilo se o kontinuiranoj izgradnji ulice, gdje se, probijanjem nekoliko poprečnih prometnica i gradnjom objekata duž njih, stvorio dojam bloka kao sustava izgradnje. Njegova planska zastupljenost bila je evidentna tek u spomenutim regulacijskim planovima novih kompleksa Marijin Dvora i Pofalića.

Prvi regulacijski plan za područje Marijin Dvora izrađen je 1895. godine. Povod za njegovu izradu bio je traženje lokacije za gradnju zgrade učiteljske škole. Planom je bio obuhvaćen prostor sjeverno od današnje Ulice Zmaja od Bosne, do Ulice Sušica, a između objekta Marijin Dvora na istoku i potoka Sušice na zapadu. Predviđao je ortogonalnu plansku osnovu – blokove kardinalnih orijentacija. Za objekt škole rezerviran je kvadrant uz ulicu, uz koju je bila i pozicija nove stanice za Iliđu, sa okretnošću, za trg i halu tržnice centralno mjesto kompozicije, a za parkove dvije trokutaste površine na sjevernom i južnom obodu lokacije. Plan nikada nije ostvaren, ali je njime pokazana mogućnost jednostavne transformacije postojeće nepravilne u novu ortogonalnu plansku osnovu, uz očuvanje oblikovnog i organizacijskog kontinuiteta prostora.

Drugi regulacijski plan za područje Marijin Dvora izrađen je 1906. godine i bitno se razlikovao od prethodnog. Predviđao je monumentalnu prostornu kompoziciju, naglašenu postavljanjem široke avenije, orijentirane sjever – jug i okomite na današnju Ulicu Zmaja od Bosne, a koja je trebala povezivati dva trga – sjeverni i petokutni južni, *Museum Platz*. Zapadnu stranu ovog trga trebala je zatvarati dominantna zgrada muzeja, dvokrilnog široko razvijenog objekta, s ulazom okrenutim prema istoku. Za sve konvergentne ulice bila je pretpostavljena kardinalna orijentacija. Ovakvom prostornom kompozicijom željela se naglasiti monumentalnost budućih objekata, ali istovremeno i očuvati dojam kontinuiteta razvoja zatečene urbane osnove. Ni ovaj plan nije realiziran. Jedino je zadržana predložena lokacija za zgradu muzeja, ali uz izmijenjen projekt njene izgradnje.

Početak gradnje novog muzeja, 1908. godine, ansambla od četiri

terasama povezana objekta s botaničkim vrtom u sredini, za sobom je povukao izradu i trećeg regulacijskog plana za područje Marijin Dvora. Plan je usvojen godinu dana kasnije i njime je napuštena ideja ranije uspostavljene osovine sjever – jug, okosnice koncepta prostornog rješenja. Zadržan je sustav pravokutnih blokova i pozicija sjevernog trga sa ulicom okomitom na današnju Ulicu Zmaja od Bosne, kao njihove veze. Ovaj plan bio je očigledno samo korekcija prethodnog, ali je izbrisao osnovnu vrijednost prvobitne ideje i jasnoću prostorne kompozicije. Međutim, njegova važnost najviše se ogleda u tome što ga možemo smatrati pretečom ideje urbanizma moderne, koja se u Sarajevu počela primjenjivati tek četiri decenije kasnije i koja je tada postala standardni princip izgradnje grada.

Za potrebe izrade prvog regulacijskog plana zone individualnog stanovanja, sa slobodnostojećim činovničkim vilama, na istom ovom području, ali na lijevoj obali Miljacke, u Kovačićima, izrađen je i usvojen, 1911. godine, nacrt parcelacije zemljišta, na osnovu kojeg je, do kraja austrougarske uprave, realiziran cjelovit stambeni ansambl. Specifičnost ovog stambenog kompleksa najviše se ogleda u primjeni gotovo svih arhitektonskih izraza karakterističnih za graditeljstvo austrougarskog perioda u Sarajevu – romantizma, akademizma, secesije i tzv. bosanskog sloga, što ovom ansamblu daje posebnu, gotovo antologijsku, vrijednost. Svi objekti (vile) bili su građeni pomoću zajmova od banaka, načinom financiranja gradnje prisutnim još i kod realizacije projekata stambenih objekata u naselju iznad Velikog parka.

Godine 1901. izrađen je i regulacijski plan za Novo Sarajevo. Njegovi osnovni elementi bili su već postojeći objekti željezničke stanice, a trg ispred njih dodan je u novu plansku osnovu. Kod ovog, kao i kod planova za Marijin Dvor, primijenjen je ortogonalni sustav blokovske izgradnje, a dva, na staničnom trgu ukrštena, dijagonalna pravca obilježila su centar prostorne kompozicije. Međutim, 1907. godine izrađen je projekt nove željezničke stanice, na lokaciji bližoj centru grada od tadašnje, što je, uz projekt Paromlina iz 1908. godine, na zapadnoj granici ove teritorije, obezvrijedilo koncept prvobitnog rješenja.

Godine 1910. neriješeno pitanje izgradnje nove stanične zgrade uvjetovalo je izradu još jednog regulacijskog plana. Ali, početak Prvog

svjetskog rata osujetio je njegovo provođenje pa je u Novom Sarajevu, osim izgradnje manjih porodičnih zgrada u zoni Paromlina i Plinare, do kraja austrougarske vladavine izostalo uspješnije formiranje prepoznatljive ambijentalne cjeline.

Prve javne zelene i rekreativne površine u Sarajevu također su iz ovog vremena, kada su uređene kao gradski parkovi – Gradska šumica (1882), Mali park sa šetalištem (1886), At-mejdan s muzičkim paviljonom (1913) i kao gradska ljetna kupališta za vojnike – u dolini Koševa (1883), a za stanovništvo – na Bentbaši (1884) i na ušću Moščanice u Miljacku (1889).

U Sarajevskom polju, banjski turizam je bio posebno razvijan kod termalnih sumpornih izvora na Ilidži, gdje je već 90-ih godina XIX stoljeća postojao cjelovit arhitektonsko-pejzažni ansambl banja i kupališta sa hotelima.

Također, jedna od većih intervencija u urbanom tkivu Sarajeva bila je regulacija toka i profila korita rijeke Miljacke, koju je pratilo obrazovanje kejova na njenim obalama i izgradnja velikog broja javnih objekata. Regulacija je započela odmah nakon velikog požara (1879) i dviju velikih poplava (1881. i 1887) i obuhvatala je potez od Šeherehajine čuprije do mosta Skenderije.

Za vrijeme austrougarske uprave, Sarajevo je dobilo i veći broj objekata za potrebe društvene infrastrukture – gradsku upravu, sud, poštu, banke, hotele, kao i suvremenu komunalnu infrastrukturu – vodovod, kanalizaciju, plinovod, električnu energiju, a u rad je pušten i prvi tramvaj.

Iako je u ovoj povijesnoj etapi razvoja urbanizacija Sarajeva izvođena parcijalno, ipak možemo kazati da je ona tekla organizirano, uz poštivanje zatečene osmanske urbane osnove, zbog čega je do danas kronologija prostornog razvoja grada jednostavno saglediva i lako čitljiva.

Planska dokumentacija Sarajeva poslije Drugog svjetskog rata

Urbani razvoj Sarajeva u poslijeratnom periodu praćen je i usmjeravan razvojnim planovima:

- Generalni regulacijski plan, 1948,
- Generalni urbanistički plan grada Sarajeva za period 1965 – 1985,

- Prijedlog programa izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971 – 1985,
- Programski projekt: Sarajevo – Sistem gradskih centara za period 1975 – 1985,
- Elementi dugoročne strategije društveno-ekonomskog i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1986 – 2000/2015,
- Urbanistički plan grada Sarajeva za period 1986 – 2000/2015,
- Prostorni plan Kantona Sarajevo za period 2003 – 2023.

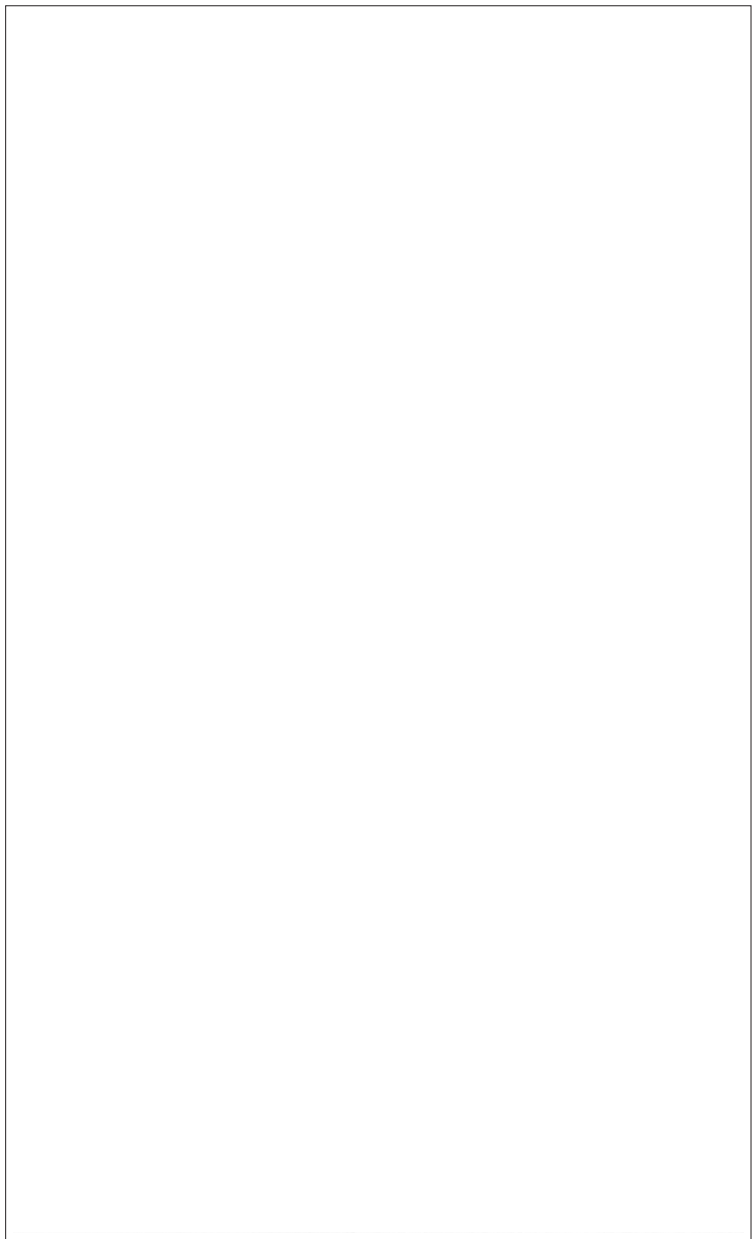
Generalni regulacijski plan, 1948.

Već u prvim poslijeratnim godinama obnove, započele su opsežne planerske akcije i grad je 1948. dobio prijedlog novog Generalnog regulacijskog plana za šire područje Marijin Dvora (Slika 5). Njime je ovaj prostor određen za novi i glavni gradski centar, a okosnica predložene prostorne organizacije bile su funkcije i objekti republičke uprave i stanična zgrada putničke željeznice za prugu normalnog kolosijeka. Ove fokalne točke pretpostavljale su trgove, povezane širokom dijagonalnom prometnicom – bulevarom, kojom se željela ostvariti vizualna veza grada i padina Trebevića.

Ovaj regulacijski plan nikada nije postao razvojni, niti je usvojen kao dokument i uglavnom je predstavljao idejni projekt za djelovanje u prostoru.

Generalni urbanistički plan (GUP), 1965 - 1986.

Generalnim urbanističkim planom iz 1965. godine (Slika 6), nastalim dopunama Plana iz 1948. godine, nakon detaljnih analiza prirodnih i stvorenih datosti, utvrđeno je da se Sarajevo treba širiti prema zapadu. Određena je teritorija budućeg prostornog razvoja grada i ona se neposredno nastavljala na postojeće urbano tkivo. Planom su pretpostavljene dolina Miljacke i okolne padine pretežno za stambenu izgradnju, Sarajevsko polje za situiranje radnih zona, a Trebević i Ilidža za rekreaciju. Ovakvim konceptom prostorne organizacije, zasnovanim na principa urbanizma moderne – striktno funkcionalne podjele

Slika 5:
Generalni
regulacijski plan
Sarajeva, 1948.

(Izvor: Urbanistički
zavod Grada Sarajeva,
1972)

Slika 6:
Generalni
urbanistički plan
Grada Sarajeva,
1965 – 1986.

(Izvor: ARH, 1963)

gradskih zona, kontinuirani dio gradskog tkiva poprimio je izduženi oblik. Kako bi se ublažile negativnosti ovakvog oblika, gradu su, kao stambene zone, dodani i prirodni amfiteatri Slatine na sjeveru (Betanija) i Miljevića na jugu (Lukavica). Ovim je Sarajevo, uz postojeće strukture i planirana proširenja, obuhvatilo površinu od ukupno 130 km².

Planskom prostornom organizacijom, Sarajevo je bilo podijeljeno na Stari i Novi grad, prvi od Marijin Dvora prema istoku, a drugi prema zapadu, čime je područje Marijin Dvora postalo spona postojećeg starog i planiranog novog. Također, grad je bio podijeljen na rajone (jedan je sačinjavalo 10 do 12 stambenih zajednica), stambene zajednice (njih 46) i susjedstva.

Funkcije centraliteta bile su razmještene uz glavni osovinski pravac razvoja grada, idući od istoka ka zapadu, a s akcentom na tri gradska centra (Baščaršija, Marijin Dvor – glavni gradski centar i Otoka) i dva rajonska centra (Čengić-Vila i Mojnilo). Uz ovaj osovinski pravac, na lijevoj obali rijeke Miljacke nastale su stambene, a na desnoj, uz željezničku prugu, radne zone.

Opisane komponente pokazuju da se Generalnim urbanističkim planom pokušalo tako izdiferencirati gradski teritorij kako bi se svakoj urbanoj funkciji ustupio prostor koji joj je optimalno odgovarao.

Na početku planskog perioda, grad je brojao 196 000 stanovnika, a prognoze za 1985. godinu bile su da će se taj broj povećati na 335 000. Međutim, dinamičan razvoj Sarajeva i naglo povećanje broja stanovnika uvjetovali su potrebe za društvenom infrastrukturom koje GUP nije mogao predvidjeti. Zbog toga je izrađen *Prijedlog programa izgradnje i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1971 – 1985*, kojim su se pokušale izvršiti korekcije kapaciteta i prostornog razmještaja centara i usuglasiti razlike između Generalnog i petogodišnjih društvenih planova razvoja.

Naime, naglo povećanje broja stanovnika u zonama stanovanja (Dobrinja, Alipašino Polje, Čengić-Vila I i II, Hrasno I i II, Grbavica I i II, Koševo, Breka, Koševsko Brdo, Ciglane) nije bilo popraćeno adekvatnim razvojem gradskih centara, čemu je uzrok bio loš ekonomski razvoj i privredna struktura grada. Posljedice ovakvog stanja očitovale

su se u disproportionalnoj opremi *novog* i *starog* grada centralnim funkcijama. Odnosno, na longitudinalnom pravcu, od oko 12 km, gotovo sve funkcije centraliteta višeg reda bile su situirane na potezu Baščaršija – Marijin Dvor, u dužini od oko 3 km, što je rezultiralo svakodnevnim migracijama stanovništva iz novih prema starim centralnim gradskim područjima.

Budući da ovim programom nisu pronađena rješenja za prevazi- laženje razlika između pretpostavljenih i stvarnih kapaciteta i prostor- nog razmještaja centara, Zavod za planiranje razvoja grada, 1982. godine, dao je prijedlog izrade druge generacije dugoročne planske dokumentacije, nakon čega su nastali:

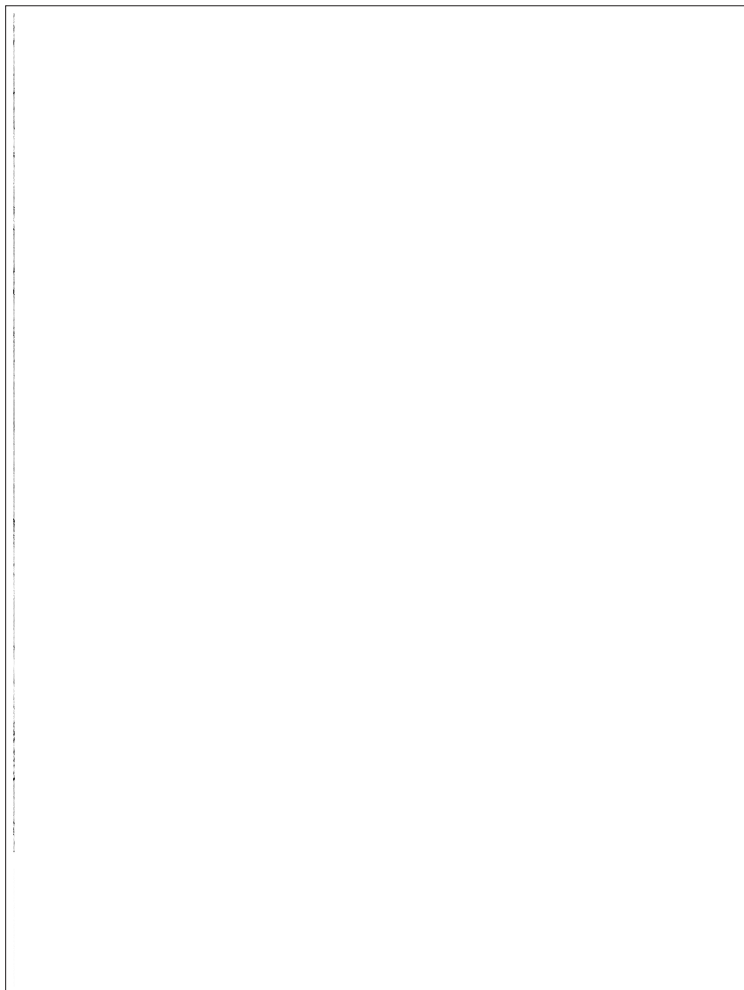
- Dugoročni društveni plan grada Sarajeva za period 1986 – 2000,
- Prostorni plan grada Sarajeva za period 1986 – 2015. i
- Urbanistički plan razvoja grada Sarajeva za period 1986 – 2000/2015.

Prva dva plana su usvojena 1986. godine i objedinjena u *Elemente dugoročne strategije društveno-ekonomskog i prostornog razvoja grada Sarajeva za period 1986 – 2000/2015*, a na temelju kojih je izrađen Urbanistički plan grada Sarajeva za period 1986 – 2000/2015.

Urbanistički plan (UP), 1986 – 2000/2015.

Novim Urbanističkim planom dat je koncept prostorne organizacije Sarajeva (Slika 7) i njegove četiri pridružene općine, a koji je proizašao iz generalnog opredjeljenja o poticanju razvoja postojećeg centralnog gradskog jezgra, razvojem grada u pravcu sjever - jug i pravcu zapad.

Usmjeravanjem razvoja Sarajeva u pravcu sjever - jug i angažiranjem prostora u pravcima Marijin Dvor – Lukavica, Marijin Dvor – Betanija, Vogošća i Ilijaš, očekivala se transformacija razvojne osovine istok - zapad, čime bi se djelomično ublažile negativne posljedice linearno usmjerenog razvoja grada. Međutim, rezultati istraživanja ukazali su na ograničene prostorne mogućnosti u južnoj kotlini Lukavice, pa je pažnja dalje bila usmjerena na područje Betanija – Vogošća – Semizovac

Slika 7:
Urbanistički plan
Grada Sarajeva,
1986 – 2000/2015.

(Izvor: Zavod za
planiranje razvoja
Kantona Sarajevo)

– Ilijaš, odnosno na usmjeravanje prostornog razvoja grada u sjeverozapadnom pravcu.

Uvjetovani potrebama života i rada, na razvojnoj osovini istok - zapad, pojavili su se nukleusi gradskih centara Novo Sarajevo, Čengić-Vila, Otoka, Alipašino Polje i Neđarići, dok je Ilidža, kao satelitsko naselje, tada doživljavala samo fragmentaran razvoj. Shodno ovakvom stanju

i mogućnostima usmjeravanja razvoja grada u pravcu zapada, područje Stup – Ilidža nametnulo se kao pogodan prostor za stvaranje razuđenih polifunkcionalnih urbanih struktura. Razlog tome bio je što se sa ovog područja pružala mogućnost organskog povezivanja razvojnog pravca prema jugozapadu (Stup – Ilidža – Blažuj – Pazarić) i razvojnog pravca prema sjeverozapadu, dolinom rijeke Bosne (Stup – Rajlovac – Vogošća – Semizovac – Ilijaš). Također, kompletiranjem formiranih centara duž osovine Marijin Dvor – Stup, kao i polarizacijom i redistribucijom sadržaja, očekivala se uspostava ravnoteže između Stupa kao novog formiranog centra i postojećeg gradskog jezgra. Na taj način, Stup je mogao prihvatiti urbane funkcije šireg poteza Sarajevskog polja prema jugoistoku (Dobrinja – Lukavica, Kotorac i Kasindo) i prema jugu (Butmir – Hrasnica – Vojkovići).

Prometni sustav Sarajeva sastojao se iz tri podsustava: zračnog, željezničkog i cestovnog, svih pozicioniranih u užoj gradskoj građevinskoj zoni. Koliko je za potrebe grada bilo korisno da se cestovni i željeznički promet tangencijalno približavaju centralnim zonama toliko su pogoni zračnog prometa u Sarajevskom polju ograničavali prostornu organizaciju. Ipak, iz određenih strateških razloga, Planom je područje između Butmira i Dobrinje za ovaj podsustav zadržano na toj lokaciji. Željeznički promet bio je koncipiran tako da je pruga normalnog kolosijeka trasirana oko Huma. Cestovni vangradski promet, autoputom Ploče – Semizovac – Zenica, obilazio je grad sjeverno, Sarajevskim poljem, gdje su bili pretpostavljeni zapadni i istočni priključci na cestovnu mrežu, kao i dva u Rajlovcu za potrebe industrije. Južna obilaznica bila je trasirana po Trebeviću i, južno od Dobrinje, trebala se spajati sa zapadnom.

Okosnica gradske ulične mreže bila je glavna prometnica (ujedno i osovina razvoja istok – zapad) i Planom je bila klasirana kao gradska magistrala, ulica I reda. Tekla je (i još danas je tako) od Bašçaršije do Ilidže, gdje se, preko Blažuja, uključivala na autoput. S njom paralelnim trasama, pretpostavljene su i ulice II reda, sjeverna i južna longitudinalna. Sjeverna je bila planirana kao veza grada i industrijskih zona, dok je južna imala funkciju gradskog tranzita. Spoj ovih podužnih

pravaca ostvaren je transverzalnim vezama, uvijek pod pravim uglom i na ravnomjernim odstojanjima od 500 m, čime je formirana pravilna ortogonalna mreža gradskog prometa.

Zagađujuće radne zone Planom su bile locirane u Sarajevskom polju, Buća Potoku i naseljima Hrasnici i Vogošći, poljoprivredna područja na Ilidži i u Butilima, prema Kasindolu, u okolini Hrasnice i na padinama Huma, a za zelene površine grada rezervirane su bile transverzala Koševo i rekreativna zona Ilidža.

Planske prognoze za 2015. godinu bile su da će Sarajevo brojati 527 000 stanovnika i zauzimati površinu od 178 km².

Prostorni plan Kantona Sarajevo, 2003 - 2023.

Skupština Kantona Sarajevo je 2003. godine donijela Odluku o pristupanju izradi Prostornog plana Kantona Sarajevo za period 2003 – 2023. godina (Slika 8). Razlozi ovakvoj odluci bili su višeznačni – promjene političkog sustava, društveno-ekonomskih odnosa i administrativno-političke organizacije BiH, ratna destrukcija prostora, stradanje i pomjeranje stanovništva, nova uloga Sarajeva kao glavnog grada Kantona, Federacije i države, ekspanzija bespravne gradnje i zakonska obaveza donošenja Plana, a sve u svrhu koncipiranja prostornog razvoja Kantona.

U prvoj fazi izrade Plana, dati su opći (humani razvoj, očuvanje prepoznatljivih ambijenata, dostupnost energiji, kulturi, obrazovanju, znanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti, profiliranje prostora Kantona kao regionalne i evropske metropole, unapređenje njegovog demografskog, kulturno-ekonomskog i socijalnog razvoja, politike racionalnog korištenja prostora i zaštite okoliša) i posebni ciljevi (demografski, održivi prostorni i ekonomski razvoj) koncepta prostorne organizacije Kantona Sarajevo.

Iz ovih općih i posebnih ciljeva proistekla je projekcija razvoja Kantona, bazirana na analizi postojećeg stanja u prostoru i ocjeni mogućnosti njegovog daljeg razvoja. Tako je Planom pretpostavljeno da će na području Kantona Sarajevo, u 2023. godini, na površini od 1 268,5 km² živjeti 442 000 stanovnika i da će prosječna gustoća naseljenosti iznositi 348,4 st./km².

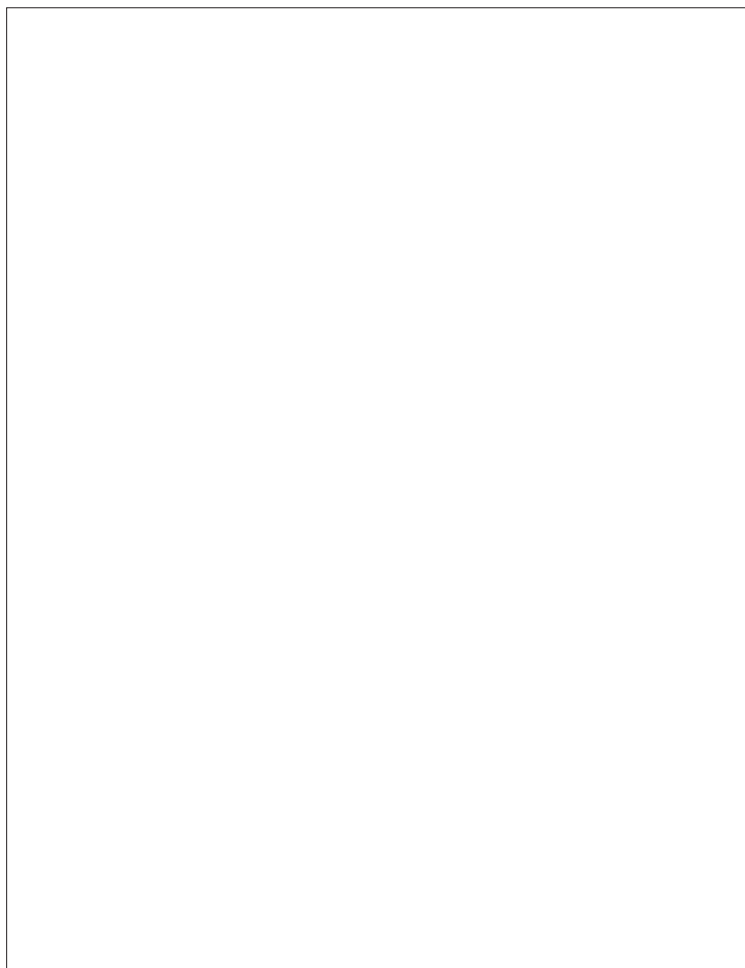
U okviru mreže i sustava naselja, predviđen je razvoj njih ukupno 153, od čega devet primarnih (četiri gradska – Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad i pet općinskih centara – Ilidža, Vogošća, Hadžići, Ilijaš, Trnovo), pet sekundarnih naselja (gravitirat će općinskim centrima – Nahorevo, Srednje, Dejčići), devet centara zajednice sela (gravitirat će sekundarnim naseljima – Tihovići, Gora, Drozgotetva, Raštelica, Ljubina, Vukasovići, Sudići, Pomenovići, Šabići), 90 seoskih (gravitirat će centrima zajednice sela) i 40 ostalih ruralnih naselja (danas nenaseljena, ali se predviđa njihova transformacija u turistička i vikend-naselja, kao i ona značajna za razvoj poljoprivrede i stočarstva).

Primarni koridori cestovnog i željezničkog prometa planirani su uz doline rijeka Miljacke, Zujevine i Bosne kao dionice autoceste i željezničke pruge na koridoru Vc.

Na longitudinalnom razvojnom pravcu istok – zapad predviđene su: gradska autocesta (Butila – Briješće – Boljakov Potok – Buća Potok – Pofalići – Velešići – Ciglane – Bendbaša), južna longitudinala (petlja Ilidža – Nedžarići – Mojmilo – Alipašino Polje – Hrasno – Grbavica – Skenderija – Vijećnica) i sjeverna longitudinala (Željeznička stanica Sarajevo – Pofalići – Čengić-Vila – Halilovići – Telalovo polje).

Na transverzalnim pravcima planirane su: Prva transverzala (Grbavica – Željeznička stanica Sarajevo – Bare – Hotonj – Vogošća – Jošanica – tunel ispod Vraca – Lukavica), Šesta transverzala (Kobilja glava – Buća Potok – Otoka – Aneks – tunel ispod Vraca – Lukavica), Dvanaesta transverzala (Briješće – Stupska petlja – Aerodrom – granica Kantona u pravcu Trnova) i „A“ transverzala (Aerodrom – Dobrinja – Mojmilo).

Prostorna osnova za razvoj industrije bazirana je na: (a) planiranom povećanju proizvodnih zona u Sarajevskom polju (Reljevo – Rajlovac – Briješće), dolini rijeka Zujevine (Mostarsko raskršće i Gladno Polje) i Bosne (Ilijaš), kao i uz naselja Vogošća i Semizovac, uz primarne prometne tokove, (b) transformaciji postojećih proizvodnih zona (Vaso Miskin-Crni, Energoinvest, Famos, Željezara Ilijaš), (c) izgradnji malih i srednjih poduzeća u gradskim i prigradskim naseljima, (d) korištenju rezervi terena u okviru postojećih industrijskih zona i (e) ponovnom korištenju kapaciteta bivših nosilaca vojne industrije (Tehničko-re-

***Slika 8:
Urbano i
vanurbano
građevinsko
zemljište Kantona
Sarajevo.***

(Izvor prema: Prostorni
plan Kantona Sarajevo,
2003 – 2023)

montni zavod Hadžići i UNIS-Pretis Vogošća).

Privreda Kantona Sarajevo biće bazirana na prirodnim i stvorenim resursima. Najvažniji prirodni resurs je voda (pitka, mineralna, termalna i termomineralna), ali i potencijali rubnih ruralnih područja za razvoj intenzivne i poluintenzivne poljoprivrede i stočarstva. Bogatstvo kulturno-povijesne i prirodne baštine te kružni zeleni pojas oko Sarajeva

upućuju na mogući razvoj turizma – kulturnog, zimskog, zdravstvenog, seoskog i banjskog, sporta i rekreacije i na proizvodnju zdrave hrane na bazi biotehnologija.

Prirodno naslijeđe, od posebnog naučnog, obrazovno-vaspitnog, kulturnog, ambijentalnog i rekreacijskog značaja za razvoj Kantona, kategorizirano je u četiri skupine kao: zaštićeno prirodno područje (Rakitnica), nacionalni spomenik, spomenik prirode (Skakavac, Vrelo Bosne), zaštićeni pejzaž (Bendbaša, Bijambare, Čemerska planina, Podlipnik, Debelo brdo, dio Zvijezde, dio Trebevića, dio Jahorine, Misoča) i područja bez kategorije (Igman-Bjelašnica, Treskavica, Visočica).

Kulturno-povijesno naslijeđe prepoznaje se kao potencijal turističke ponude Kantona: gradsko jezgro – najveća cjelina graditeljske baštine, povijesno područje (od Vratničkog bedema na Zmajevcu i Bijeloj tabiji do Marijin Dvora, po pravcu istok-zapad i od Koševskih parkova, Čekaluše i Vrbanjuše do Alifakovca i Skenderije, po pravcu sjever-jug), povijesno jezgro (od kapije na Kovačima do crkve na Marijin Dvoru i uži pojas između poteza Ulica Džidžikovac, Mejtaš, Čemerlina, do poteza Ulica Hamdije Kreševljakovića i Franjevačka), staro povijesno jezgro (Baščaršija s kontaktnim zonama mahala Logavina, Kovači, Nadmlini, Alifakovac i Podbistrik), povijesno-memorijalni kompleks Žuč, kao i prirodne cjeline u okruženju, sa svojim ambijentalnim cjelinama, nekropolama i grobljima, arheološkim lokalitetima i povijesno-memorijalnim obilježjima.

Preporuka Plana je da se sarajevske turističke destinacije razvijaju policentrično, pri čemu se veće turističke zone planiraju na planinama Bjelašnici i Igmanu, lokacijama izvora termalnih voda (Ilidža), kao i na područjima izrazitih prirodnih vrijednosti.

Planom su predviđeni i prostori za sport (izgrađene strukture u gradskom tkivu – Skenderija, Zetra, Otoka, Ilidža i okolne planine – Bjelašnica kao skijalište i Trebević kao sanjkalistište) i rekreaciju (gradske šume – Park-šuma Trebević, Park-šuma Sedrenik, Park-šuma Hum, Park-šuma Žuč, Park-šuma Mojnilo, Šuma-park Debelo brdo, parkovi – Gradski park Betanija, spomenici prirode – Park prirode Ozren, Park prirode Treskavica, Spomenik prirode Skakavac, zaštićeni pejzaž Bijambare).

Društvena infrastruktura određena je kroz društvene i komercijalne djelatnosti, gdje prve obuhvaćaju predškolsko, osnovno, srednje, više i visoko obrazovanje, naučno-istraživačku djelatnost, kulturu, zdravstvenu i socijalnu zaštitu i javnu upravu, a druge – trgovinu i ugostiteljstvo, uslužno zanatstvo i financije, tehničke i poslovne usluge. U razvoju Kantona Sarajevo, pažnja će biti posvećena izgradnji objekata društvene infrastrukture u naseljima deficitarnim ovim sadržajima, uz istovremeno poticanje razvoja komercijalnih djelatnosti.

Planom predviđen razvojni koncept prostora Kantona Sarajevo stvara objektivan potencijal za njegovo profiliranje kao regionalne i europske metropole i kao ambijenta ugodnog življenja.

Stranice 60 do 166 su izostavljene iz ovog pregleda knjige.

LITERATURA

- Abou El-Ela, M.A.S. (2003). Cultural Globalization and Changes in the Urban Form of Metropolis Cities, the Case of Cairo. *39th ISOcARP Congress 2003*. http://www.isocarp.org/Data/case_studies/340.pdf [18. 4. 2004.]
- Aganović, M. (2009). *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*. Sarajevo: IP Svjatlost.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2013). Preliminarni rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. Saopštenje, (1), 5. 11. 2013.
- Archibugi, F. (2000). City Effect and Urban Overload as Program Indicators of the Regional Policy. *The 40th Congress of European Regional Science Association*, University of Barcelona, August 30 – September 2, 2000. <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa00/pdf-ersa/pdf/504.pdf> [20. 11. 2009.]
- ARH (1963). Generalni urbanistički plan grada Sarajeva. *Časopis društva arhitekata Sarajeva*, 1(2-3), 3–77.
- BBSR (2011). *Metropolitan areas in Europe*. BBSR-Online-Publikation 01/2011. Eds.: Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development (BBSR) within the Federal Office for Building and Regional Planning (BBR), Bonn, January 2011.
- Berry, B. J. L. i Garrison, W. L. (1958). A Note on Central Place Theory and the Range of a Good. *Economic Geography*, 34(4), 304–311.
- Berry, B. J. L. i Pred, A. (1961). *Central Place Studies: A Bibliography of Theory and Applications*. Bibliography Series, No. 1. Philadelphia: Regional Science Research Institute.
- Berry, B. J. L. (1969). Relationships between Regional Economic Development and the Urban System. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 60(5), 283–307.
- Bogue, J. D. (1949). *The Structure of the Metropolitan Community: A Study of Dominance and Subdominance*. Ann Arbor: University of Michigan.

- Bošnjović, I. et al. (1969). *Centri društveno-ekonomskog razvoja i regionalizacija BiH*. Sarajevo: Ekonomski institut.
- Bošnjović, I. et al. (1992). *Regionalizacija BiH*. Sarajevo: Ekonomski institut.
- Brösse, U. (1982). *Raumordnungspolitik*. Berlin: de Gruyter.
- Calthorpe, P. i Fulton, W. (2001). *The Regional City*. Washington, DC: Island Press.
- Calzada, I. (2013). The Future of City-Regions: Comparative Territorial Benchmarking. *Conference Proceedings of the Regional Studies Association RSA Winter Conference*, November 2013. ISBN: 978-1-897721-45-2.
- Castells, M. (1998). The Education of City Planners in the Information Age. *Berkeley Planning Journal*, 12, 25–31.
- Chollet, D. (2005). *The Road to the Dayton Accords*. New York: Palgrave Macmillan.
- CEC (1992). Urbanization and the Function of Cities in the European Community. *Regional Development Studies, No. 4*. Brussels: Commission of the European Communities.
- CEMAT (2007). *Spatial development glossary: European Conference of Ministers Responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT)*. Strasbourg Cedex, France: Council of Europe Pub.
- Christaller, W. (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena: Gustav Fischer.
- Clark, C. (1945). The Economic Functions of a City in Relation to Its Size. *Econometrica*, 13(2), 97–113.
- Čakarić, J. (2010). Voda u "ideji" grada. Poseban osvrt na transformaciju i kontekst. *Doktorska disertacija*. Sarajevo: Arhitektonski fakultet Sarajevo.
- Čengić, N. H. i Hodo, A. (2014). Sistem centara grada i atraktivnost mjesnih zajednica: Sarajevo. *Istraživački rad*.
- Ćuković, M. (1985). *Gradski centri*. Sarajevo: Svjetlost.
- Demographia (2014). World Urban Areas: Built-Up Urban Areas or

- World Agglomerations. <http://demographia.com/db-worldua.pdf> [27. 8. 2014.]
- Dickinson, R. E. (1998). *City and Region*. London: Taylor & Francis. (prvo izdanje 1964).
- Dühr, S., Colomb, C. i Nadin, V. (2010). *European Spatial Planning and Territorial Cooperation*. Oxon: Routledge.
- Duncan, O. (1956). The Optimum Size of Cities. U: J. Spengler i O. Ducan (ur), *Demographic Analysis*. Free Press.
- ESPON (2004). *Potentials for polycentric development in Europe - Annex report: A Critical dictionary of polycentricity European urban networking*. Luxembourg: ESPON Coordination Unit. <http://www.espon.lu/online/documentation/projects/thematic/1886/fr-1.1.1-annex-a.pdf> [4. 3. 2005]
- ESPON (2013). Database Dictionary of Spatial Units. http://database.espon.eu/db2/jsf/DicoSpatialUnits/DicoSpatialUnits_onehtml/index.html [2. 10. 2014.]
- EURED (2004). Socio-economic audit of Sarajevo Macro Region. http://serda.ba/?page_id=294 [7. 12. 2014.]
- European Commission (1999). *ESDP - European Spatial Development Perspective*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2003). Analysis Report Thematic Strategy on the Urban Environment. *Berlin: European Academy of the Urban Environment*. <http://www.eaue.de/Publikation/AnalysisReport.pdf>. [9. 11. 2006.]
- European Communities (2004). *Interim Territorial Cohesion Report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/coheter/coheter2_en.pdf [22. 3. 2005.]
- Farias, I. i Stemmler, S. (2006). Deconstructing “Metropolis”: Critical Reflections on a European Concept. *CMS Working Paper Series*, No. 004-2006. Berlin: Center for Metropolitan Studies.

- Federalni zavod za statistiku (2013). Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine. Preliminarni rezultati po općinama i naseljenim mjestima u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Statistički Bilten*, 195. ISSN 1512-5106. <http://www.fzs.ba/PopisNaseljenaM.pdf> [30. 7. 2014.]
- Fisher, R. i Karger, H. J. (1997). *Social work and community in a private world: getting out in public*. White Plains, N.Y.: Longman.
- Gantsho, S. V. M. (2008). Cities as Growth Poles: Implications for Rural Development. A Paper Presented at Annual Meetings Seminar, May 14-15, Maputo, Mozambique. <http://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Knowledge/30732302-EN-DR-MANDLA-S.V-GANTSHO-CITIES-AS-GROWTH-POLES.PDF> [29. 6. 2014.]
- G.B. Government Office for London (1996). *Four World Cities: A Comparative Study of London, Paris, New York and Tokyo*. London: Llewelyn Davies Planning.
- Gordon, I. R. (2004). Capital Needs, Capital Growth and Global City. *GaWC Research Bulletin*, 145. <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb145.html> [18. 3. 2005.]
- Hall, P. (1992). *Urban and regional planning*. London: Routledge.
- Hall, P. (2003). Growing the European Urban System. *Institute of Community Studies, Working Paper No. 3*. <http://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2013/04/Growing-the-European-Urban-System-July-2003.pdf> [19. 3. 2014.]
- Hansen, N. M. (1967). Development Pole Theory in a Regional Context. *Kyklos*, 20, 709–727. doi: 10.1111/j.1467-6435.1967.tb00871.x
- Hansen, N. M. (1972). *Growth Centers in Regional Economic Development*. The Free Press: New York.
- Hauptfleisch, D. i Marx, H. (2011). The Potential Impact on Property and Socio-Economic Development Resulting From Road Transport Corridors in Africa: A Case Study. *Management and Innovation for a Sustainable Built Environment*, Amsterdam, 20 – 23 June 2011. ISBN: 9789052693958

- Hausladen, G. (1984). The satellite city in Soviet urban development. *Soviet Geography*, 25(4), 229–47. ISSN: 0038-5417
- Herbert, D. T. i Thomas, C. J. (2012). *Cities in space, city as place*. New York: Routledge. (prvo izdanje 1997)
- Hospers, G. J. (2003). Beyond the blue banana? Structural change in Europe's Geo-Economy. *Intereconomics*, 38(2), 76–85.
- Houtzager, P. P., Collier, R. B., Harriss, J. i Lavalle, A. G. (2002). Rights, Representation and the Poor: Comparisons Across Latin America and India. *Development Studies Institute, London. Working Paper Series, No. 02-31*.
- Knox, P. L. (2008). *Metroburbia, USA*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Kotkin, J. i Cox, W. (2013, august 4.). The World's Fastest-Growing Megacities. *Forbes*. <http://www.forbes.com/sites/joelkotkin/2013/04/08/the-worlds-fastest-growing-megacities/> [27. 8. 2014.]
- Larkin, K. i Marshall, A. (2008). City-regions: emerging lessons from England. Directions in urban development. Washington, DC: World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/2008/10/15515262/city-regions-emerging-lessons-england> [14. 9. 2014.]
- Lindsay, D. (2012). *The City-Region concept in a Scottish context*. (doktorska disertacija). University of Glasgow, Glasgow. <http://theses.gla.ac.uk/id/eprint/3811> [26. 8. 2014.]
- Lynch, K. (1974). *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Marincioni, F. (2014). Beyond the frontiers of disaster risk reduction; megacities and megaregions. 50th Anniversary Workshop. *Taking Stock and Taking Action: Disaster Research and the Challenges Ahead*. April 30th – May 3rd, 2014. Newark: University of Delaware. <http://sites.udel.edu/drc50thanniversary/featured-speakers/> [26. 8. 2014.]
- McGarth, B. i Shane, G. (2012). Metropolis, Megalopolis and Metacity. U: C. G. Crysler, S. Cairns i H. Heynen (ur), *The SAGE handbook of architectural theory* (str. 641–657). London: SAGE Publications Ltd. doi: <http://dx.doi.org/10.4135/9781446201756>

- Morgan, K. (2014). The Rise of Metropolitics: Urban Governance in the Age of the City-Region. U: N. Bradford i A. Bramwell (ur), *Governing Urban Economies: Innovation and Inclusion in Canadian City-Regions* (str. 297–318). Toronto: University of Toronto Press.
- Morrill, R., Cromartie, J. i Hart, G. (1999). Metropolitan, Urban, and Rural Commuting Areas: Toward A Better Depiction of the United States Settlement System. *Urban Geography*, 20(8), 727–748.
- Neuman, M. i Hull, A. (2009). The Futures of the City Region. *Regional Studies*, 43(6), 777–787. doi: 10.1080/00343400903037511. <http://dx.doi.org/10.1080/00343400903037511>
- ODPM (2004). *Competitive European Cities: Where do the Core Cities Stand?* London: Office of the Deputy Prime Minister, Crown copyright.
- ODPM (2006). A Framework for City-Regions: Mapping City-Regions. *Working Paper 1*. London: Office of the Deputy Prime Minister.
- OECD (2012). *Redefining "Urban": A New Way to Measure Metropolitan Areas*. OECD Publishing. http://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/redefining-urban_9789264174108-en [4. 6. 2014.]
- Oerstrom, M. J. (2013). *Review of How Asia Can Shape the World - From the Era of Plenty to the Era of Scarcities*. Singapore: ISEAS Publishing. ISBN: 978-981-4311-33-5.
- Pain, K. (2011). 'New Worlds' for 'Old'? Twenty-First-Century Gateways and Corridors: Reflections on a European Spatial Perspective. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35, 1154–1174. doi: 10.1111/j.1468-2427.2010.01005.x
- Parr, J. B. (1999). Growth-pole Strategies in Regional Economic Planning: A Retrospective View. Part 1. Origins and Advocacy. *Urban Studies*, 36(7), 1195–1215.
- Petrakos, G. i Economou, D. (2002). The Spatial Aspects of Development in South-eastern Europe. <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa02/cd-rom/papers/139.pdf> [16. 03. 2005.]
- Pitzl, G. R. (2004). *Encyclopedia of Human Geography*. Westport: Greenwood Publishing Group.

- Rodríguez-Posea, A. (2008). The Rise of the “City-region” Concept and Its Development Policy Implications. *European Planning Studies*, 16(8), 1025–1046.
- Pottier, P. (1963). Axes de communication et développement économique. *Revue économique*, 14(1), 58–132.
- Price, D. i Blair, A. (1989). *The changing geography of the service sector*. New York: Belhaven Press.
- Prostorni plan SRBiH za period od 1981. do 2000. godine (1980). Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod BiH.
- Republički zavod za statistiku (2013). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013, na teritoriji Republike Srpske - Preliminarni rezultati. Banja Luka 2013. http://www2.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/popis/PreliminarniRezultati_Popis2013.pdf [30. 7. 2014]
- RPA (2014). About America 2050. *Regional Plan Association*. <http://www.america2050.org/content/megaregions.html> [4. 7. 2014.]
- Sassen, S. (1995). On Concentration and Centrality in the Global City. U: P. Knox i P. Taylor (ur), *World Cities in a World-System* (str. 63–76). New York: Cambridge University Press.
- Sassen, S. (1998). A New Geography of Power? *Global Policy Forum University of Chicago*. <http://www.globalpolicy.org/nations/sassen.htm> [11. 12. 2005.]
- Sassen, S. (2000). New frontiers facing urban sociology at the Millennium. *British Journal of Sociology*, 51(1), 143–159.
- Sassen, S. (2005). The City: Its Return as a Lens for Social Theory. *International Conference for Integrating Urban Knowledge and Practice*, Gothenburg May 29 – June 3, 2005. http://www.urbanlife2005.com/proceedings/keynotes/Saskia_Sassen.pdf [11. 12. 2005.]
- Scott, A. J. (ur), (2001). *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Serra, M. A. (2003). Development Pole Theory and the Brazilian Amazon. *Est. econ., Sao Paulo*, 33(1), 1–43.

- Skarić, V. (1937). *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Opština grada Sarajeva.
- Službene novine Kantona Sarajevo (1999). Urbanistički plan Grada Sarajeva za urbano područje Sarajevo (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća) za period od 1986. do 2015. godine (prečišćeni tekst). *Službene novine Kantona Sarajevo*, 01-05-12/99.
- Smith, W. F. (1980). *Urban Development: The Process and the Problems*. Barkeley and Los Angeles: University of California Press.
- SPESP (2000). Annex 1: Review of comparative studies on the networks of European towns and cities. *Study Programme on European Spatial Planning - SPESP, Nordregio Report 2000*: 4.
- Stiglbauer, K. (1989). Die Entwicklung hochrangiger Zentren als Problem der Zentrale-Orte-Forschung. *Frankfurter Geographische Hefte*, 58, Frankfurt. S. 9–32.
- Taylor, P. J. i Hoyler, M. (2000). The Spatial Order of European Cities under Conditions of Contemporary Globalization. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 91(2), 176–189. www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb16.html [3. 2. 2005.]
- Taylor, P. J. (2004). Leading World Cities: Empirical Evaluations of Urban Nodes. U: Multiple Networks. *GaWC Research Bulletin*, 146. <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb146.html> [03.02.2005]
- Van Der Haegen, H. i Pattyn, M. (1980). An Operationalization of the Concept of City Region in West-European Perspective: The Belgian City Regions. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 71(2), 70–77. doi: 10.1111/j.1467-9663.1980.tb00872.x
- Vidal, J. (2010). UN report: World's biggest cities merging into 'mega-regions'. *The Guardian*. <http://www.theguardian.com/world/2010/mar/22/un-cities-mega-regions> [27. 8. 2014.]
- Vresk, M. (1990). *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vresk, M. (2002). *Grad i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.

- ZPRKS (2011). Demografska analiza Kantona Sarajevo po općinama u periodu 2003-2010. godine. *Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Sektor za planiranje društveno-ekonomskog razvoja*. <http://zpr.ks.gov.ba/sites/zpr.ks.gov.ba/files/Demografska%20analiza%20KS%2003-10.pdf> [16. 10. 2014]
- Žuljić, V. J. (1989). Urbana i prirodna morfologija i koncept organizacije Sarajeva kao zbirnog grada. *Doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Žuljić, V. J., Bošnjović, I., Memišević, G. i Kiso, F. (2005). Funkcije centraliteta glavnog grada države – Sarajevo. Faza I. *Studija za potrebe izrade Prostornog plana Kantona Sarajevo, 2003-2015*. Sarajevo: Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša Kantona Sarajevo.
- Žuljić, V. J. (1998). Sarajevo – strateška opredjeljenja za razvoj grada: Sarajevo linearni grad. *EUROPAN experts meeting in Sarajevo: What urban and architectural future for Sarajevo? – 1998 - from reconstruction to revaluation*. Faculty of Architecture Sarajevo, May 1998.
- Žuljić, V. J., Čengić, H. N. i Čakarić, J. (2009). Funkcije centraliteta glavnog grada države – Sarajevo. Faza II. *Studija za potrebe izrade Prostornog plana Kantona Sarajevo, 2003-2015*. Sarajevo: Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša Kantona Sarajevo.
- Webster, J. C. (2001). Gated Cities of Tomorrow. *Town Planning Review*, 72(2), 149–169.
- Williams, B., Walsh, C. i Boyle, I. (2010). The Development of the Functional Urban Region of Dublin: Implications for Regional Development Markets and Planning. *Journal of Irish Urban Studies*, 7-9, 5–30.
- Wright, V. (1998). Intergovernmental relations and regional government in Europe: a skeptical view. U: P. Le Gales i C. Lequesne (ur), *Regions in Europe* (str. 39–49). London: Routledge.

INDEKS POJMOVA

A

aglomeracija
centar 122
disekonomija/reverzna
polarizacija 22
policentrična 18, 24
prometni prsten 107

B

baština
graditeljska 58
kulturno-povijesna 37, 57
običajna 37
prirodna 57

C

centar
atraktivnost 142
autonomnost 64
centralnomjesna jedinica 66, 116
diferencijacija 85
dnevni potreba 5, 24, 64, 67, 97,
98, 117
domet 66, 142
dostupnost 69, 83, 116, 125
drugog reda 65
državni 100
dvojni razvojni 66
glavni 9, 48, 51
gradski 44, 48, 132, 143
gravitirajuća zona/prostor 83,
115, 116–119
hijerarhija 65, 104, 115, 117, 118,
142
identifikacija 119
integracija 7
karakteristike 122
kategorija 65, 83

klasifikacija 24, 65, 83, 84, 133
kohezija 9, 107
komutiranje 14
kontinuirani 132
linearni 136
lokalni 74, 97, 133
longitudinalni 132
makrourbani 123, 124
međudržavni 100
metropolitanski 9, 10
mjesnih zajednica 69, 97, 133
multiregionalni 116
nacionalni 116
nivo 19, 39, 65, 68, 84, 102, 106,
117, 122, 134, 142, 149
nivo usluge 68
nova organizacija 150
novi 25, 54, 84, 120, 125, 143
nukleus 53, 132
općegradski (multifunkcionalni)
54, 133
općinski 56, 65, 74, 75, 96, 103,
108, 117
periferija, i 7, 17, 20, 24, 68
povremene potrebe 64
primarni 22, 133
prometna otvorenost 122
rajonski 51, 97, 133, 138, 141, 149
razmještaj 52
regionalni 35, 40, 100, 107, 116
republički 48, 66
sekundarni 22, 66, 97, 98, 103,
104, 133, 138, 141, 149
specijalizirani
(monofunkcionalni) 133
struktura 69
subcentar 10, 63, 132
urbana izolacija 123

- urbana oprema i urbani standard
 - 118, 123
 - veličina 20
 - zajednice sela 4, 56
 - zona 54, 122, 132
 - centralitet
 - društvene funkcije 120, 121, 125, 132, 138, 143, 149
 - grada 9, 12, 116
 - nivo 25, 69, 117, 121, 159
 - rang 6
 - centralizacija 67, 74
 - dinamika 157
 - nivo 8
 - nova 24
 - rastuća 16
 - centralno mjesto 7, 141, 159
 - formacije 40
 - hab 23
 - mreža 9
 - prag 12
 - centralno naselje 72, 115, 117
- D**
- decentralizacija 8, 9, 16, 65, 68, 74, 103, 116, 118, 157
 - djelatnost
 - kvartar 8, 9, 117
 - kvinar 8, 9, 117
 - tercijar 8, 35, 65, 75, 83, 84, 116, 162
- E**
- ekonomija
 - aglomeracije 20
 - decentralizirana rekonzentracija 11
 - doseg 16
 - metropolitanska 8, 10
 - necentralni prostor 9
 - nova 9, 10, 21
 - otvorena 39
 - urbana 11, 20
 - veličine 7
- F**
- funkcije centraliteta
 - disperzija 24
 - distribucija 120
 - domet 134
 - dostupnost 115, 122, 158
 - grupe 129
 - izdržavanje 68
 - karakter 121, 122
 - kategorija 64
 - klasifikacija 119, 120
 - koncentracija 138
 - kriterij 83
 - kvalitet 83, 84, 118, 119, 122
 - kvantitet 83
 - nagomilavanje 120
 - nivo 5, 19, 64, 66, 68, 83, 90, 100, 104, 118, 120, 121, 129
 - nove 99, 105, 150
 - organizacija 122–124
 - podgrupe 119
 - pokazatelj 83
 - pomjeranje 44
 - prijenos 142
 - prostorna distribucija 104, 138
 - prostorna organizacija 123
 - raspored 83, 87, 132, 144
 - razmještaj 120
 - razvoj 83, 85, 118, 129, 130, 136, 149
 - tendencije razvoja 138–142
 - učestalost konzumiranja 69, 84, 122
 - unapređenje 85
 - vrijednost 121
 - zasićenje 124
- G**
- grad
 - asocijativnost 17
 - bezgranični 19
 - centralni 16, 17, 140
 - dvojni 66

etape razvoja 42, 47
feudalni 29
funkcionalno okruženje 74
globalne funkcije 3
globalni 129, 157
grad u gradu 103
gradina 26
gradograditeljstvo 27
inovativnost 162
internacionalizacija 138
internacionalni 100, 105, 106, 129,
159, 160
ivični 10
klaster 21
kompaktni 24
komplementarno okruženje 8
koncentrični 122
kotar 29
kraljevski 37, 108
kreativni 21
linearni 122, 140
majka 7
matični 14
matrica 4, 132
monocentrični 140, 142
opsada 32
optimalna i minimalna veličina 19
prijestolnica 108
prostorni koncept 44
punktualni 101
skupljanje 72
slika 124
stari i novi 52, 136, 139, 142, 144
strukturalna organizacija 131
širenje 28, 30
tkivo 44, 48, 51, 58
ulična mreža 54
urbana organizacija 124
utvrđeni 27, 108
veličina 118, 122, 130
zbirni 102
grad grozd 23–25, 64, 103
grad kapija

kopča/vrata 3, 22, 130, 158
grad regija 11, 16–18, 25
građevinski propisi 42–44
gravitacija
dnevna kretanja 36
domet 142
funkcije centraliteta 136
kategorija 116
krug 65, 119, 121
nivo 116, 133
prostorno-funkcionalna 133
radijus 132
zona 99, 103, 107, 115, 121

J

jezgro
gradsko 52, 54, 58, 97, 133, 141,
161
gravitaciono područje 12
povijesno 58, 120, 136, 141
rast 14, 21
urbanizacija 14
urbano 10, 18

K

klaster
decentralizirani 10
izolirani 40
veličina 12
kompetitivnost
centar 8
grada 4, 17, 162
internacionalnog grada 161
koncentrirana decentralizacija 4, 6, 101
kontekst
fenomenski 37
planerski 101
povijesni 25
konurbacija 6, 18, 19, 87, 101,
103–107, 119, 122

L

lokacija

centra 122–125, 141, 150
funkcija 14, 17, 64, 123
istrajnost razvoja 84, 85
magnetnih jedinica 132
malte 30
nova 138
radnih mjesta 149

M

makroregija
administrativna 74
centar 65, 68
ekonomska 63, 64
promjene 66
prostorna struktura 64
prostorni razvoj 4
megagrad 11, 155
megalopolis 8, 11, 19, 155
megaregija 11, 18, 19, 155
metagrad 11
metropola
determiniranje 8
egzopolis 11
evolucija 7
funkcije 14
glavni centar 7
grad regija, i 16
granica 12
gravitirajuća zona 100
jezgro 4, 7, 77, 88, 90, 95, 100, 102,
107, 130, 142
komplementarno okruženje 88, 116
koncept 4, 5
konurbacija i aglomeracija 18,
103–106
metropolitanski prostor 12, 85
metropolitansko područje 4, 75,
86, 88, 90, 101, 103, 107, 118
mjerjenje 12–14
osnova razvoja 3, 22
policentričnost 10
postmetropola 25
postmoderna 24

rubni pojas 90
srastanje 19
tumačenje pojma 6–9
u nastajanju 6, 74
unutarnji prostor 4, 77, 88, 90, 95,
103, 107
utjecajno područje 5, 107
uža i šira utjecajna zona 100
vanjski prostor 14, 77, 90, 91, 103
značenje 9

metropolis 11, 24
metropolizacija 9–11, 75, 90, 118, 150
model

centralnog grada 140
deterministički 116
naseobinskog sustava 6
prostornog uređenja 22
razvoja 88, 100, 101, 140
razvojnih pravaca 90
stohastički 116

mreža

centara 100
gradova 99, 158
gravitirajuća 122
naselja 56, 66, 101, 116, 120, 121
policentrična 23

multikulturalnost
grad 4, 32
metropola 6

N

naselje spavaonica 14, 15
naslijeđe
arheološko 104, 108
kulturno-povijesno 58, 84
multinacionalno i multikulturalno 130
povijesno 37, 108, 119, 136
prirodno 58
urbano 106

O

osovinski
pravac 51

- razvoj 21, 22, 40, 64, 74, 86, 90, 97,
 100, 101, 102, 103 106, 115, 142
- P**
- plan
- prostorni 55–59, 63, 65, 68, 97–99
 - razvojni 47
 - regionalni 21, 22
 - regulacijski 44, 48
 - rekonstrukcije 42
 - urbanistički 25, 44, 48–55, 96,
 103, 131–134, 136, 142
- pol
- novi 21
 - rasta 20, 21, 116
 - razvoja 25
- promet
- dostupnost 8
 - frekventnost 83
 - karakter i klasifikacija 86, 101
 - koncept 100
 - ortogonalna mreža 45, 55
 - osovina 22
 - povezanost centara 119, 133, 161
 - prometnice 39, 95
 - režim 123
 - sustav 54, 125, 131
 - urbanizacija 121
- prometni prsten
- koncept 101, 107, 138
- prostor
- fragmentacija 39
 - geneza razvoja 25
 - gravitacioni 116
 - metropolizirani 9
- R**
- radne zone
- centralne 101
 - koncept 106
 - nova 138
 - prometni prsten 106
 - situiranje 48, 51, 55, 98
- stara 136, 138
 razvoj
- artikulacija 158
 - asimetrični 7
 - centara i sustava 19, 24, 39, 51,
 86, 107, 116, 136, 143
 - ciklus 39, 142
 - decentralizirani 21
 - geneza 25
 - koncept 100
 - kontinuitet 45
 - kontrolirani 11
 - lokalni 159
 - nekontrolirani 140
 - okolišni 161
 - parametri 158
 - planirani 14
 - prag 124, 142
 - pravac 4, 22, 51, 85–90, 95–99,
 101, 103, 107, 108
 - projekcija 55
 - prostorni 4, 14, 51, 83, 100
 - punktualni 90
 - radijalni/zrakasti 86, 101
 - regionalni 21, 64
 - ujednačeni 9, 21, 24, 39, 120
- regija
- decentralizacija 16
 - kidanje granica 4
 - koncentrirana decentralizacija 4
 - kvantitativna i kvalitativna
 analiza 39–41
 - metropolitanska 23
 - monocentrična 11
 - područje 36, 39, 77, 100
 - polarizirana 20
 - policentrična 11
 - regionalizacija 35, 63, 129
 - regionalni grad 10, 158, 160
- resurs
- prirodni 36, 57, 95, 104, 105, 107,
 108, 116, 130, 138
 - razvoja 85, 90, 95, 136

razvojnog centra 85
stvoreni 37, 57, 138
transformacija 138

S

satelitski grad i grad trabant 14, 53,
96, 132
stanovništvo
dekoncentracija 103
dnevne migracije 131
gravitirajuća zona 130
koncentracija 3, 20, 40, 68, 74, 85,
90, 103, 130, 149, 158
sustav
centar i periferija 18
centara 12, 19, 25, 68, 100, 122,
131, 133, 134, 136, 138, 140–
142, 144, 159
dinamični 25
gradova 17, 99, 142
granica 14
hijerarhija 83
klasifikacija i kategorizacija 83
klastera 6, 40
koherentan 143
model naseobinskog 6
monocentrični 141
mrežni 133
naselja 5, 6, 35, 39, 56, 66, 67, 83,
84, 101, 116, 120, 121, 122
ortogonalne prostorne
organizacije 44, 46
otvorenost 133
policentrični 24
samoorganizirani 11
urbani 5, 6, 9, 11, 18, 19, 25, 40,
150
zrakasti 101

U

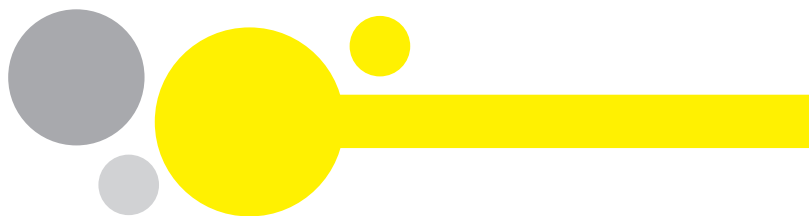
urbanitet
grada 123, 138
koeficijent 106
nivo 19, 103
urbanizacija
centri 19, 125
elementi 101
forma i oblik 100
geneza 96
gustoća 102
kvaliteta 68
linearna 98
nivo 5, 86, 89, 96–101
osovina 97, 101
pokazatelj 75
pravci 86, 90, 108
proces 90
spontana 14
stopa 64
stupanj 65, 72, 77, 83
urbano
matrica 4
preopterećenje 140
rastuća koncentracija 9
razvoj 3, 27, 28, 44, 47, 100, 138,
162
trakt 16

V

vakuf 27, 28

Z

zeleno okruženje
kružni pojas 57
neurbanizirano 4, 88, 90, 95, 101,
107–109

UNIVERZITET U SARAJEVU
ARHITEKTONSKI FAKULTET SARAJEVO
AAU
ACTA ARCHITECTONICA ET URBANISTICA
SARAJEVO